

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Iskazivanje moći u „Dervišu i smrti“ Meše Selimovića

Završni magistarski rad

Studentica:

Nizama Rišljanin

Mentor:

prof. dr. Senahid Halilović

Sarajevo, 2019.

Univerzitet u Sarajevu

Filozofski fakultet

Nizama Rišljanin

redovna studentica; 2609/2017

Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik i književnosti naroda BiH, dvopredmetni studij

Iskazivanje moći u „Dervišu i smrti“ Meše Selimovića

Završni magistarski rad

Oblast: Sociolingvistika

Mentor: prof. dr. Senahid Halilović

Sarajevo, 2019.

Sadržaj

Uvod	1
Jezik i moć.....	2
Pojam diskursa	3
Pitanja kao stimulacija za upotrebu moći diskursa	6
Semantika moćnih u odnosu na one koji nemaju moć	13
Molbe	34
Prijetnje	39
Zaključak.....	42
Literatura	44

Uvod

U ovom radu bit će govora o diskursu i moći, njihovom uzajamnom odnosu i povezanosti. Diskursi odražavaju borbu socijalnih aktera za moć i dominaciju jednih nad drugima, odnosno da se i otpor, subverzija prema dominantnim akterima, događaju u diskursima i putem diskursa. Kada se tek počne istraživati, ne čini se da su diskurs i moć u tolikoj mjeri povezani, ali kada se istraživanju posveti više vremena, uočavaju se njihove međusobne veze. Moć i diskurs ne mogu odvojeno funkcionirati. Moramo uzeti u obzir da se moć može izražavati diskursom i to u velikoj mjeri, a i da je diskurs itekako drugačiji kada ga koristi neko ko ima moć. U ovom radu o svemu tome ćemo opširnije govoriti i prikazati vezu između ove dvije pojave. Kada se tek pomene ova tema, čini se kao da neće biti mnogo odgovarajućih primjera, međutim, što se više čita tekst, zaključuje se da je diskurs moći mnogo više od onoga što se vidi bez detaljne analize i da se može posmatrati iz mnogo perspektiva. Nekada se ta „moć“ vidi jasno u konverzaciji među likovima, sa druge strane, ko je dominantni govornik možemo zaključiti na osnovu mišljenja nekog lika, to sve zavisi od situacije do situacije. Na početku će biti govora o diskursu i moći općenito, a poslije toga na konkretnim primjerima bit će prikazani različiti oblici upotrebe moći. Nekada će jedni imati moć, nekada drugi, ali to zavisi od okolnosti u kojima se govornici nalaze. Nekada je situacija takva da govorniku ide u korist i samim tim mu daje moć. Već drugi put postoji neko moćniji i situacija se okreće nekome drugom u korist. Da bi se moć u potpunosti shvatila, i da bi je u potpunosti bilo moguće povezati sa diskursom, u kombinaciji ih moramo posmatrati iz različitih perspektiva, uglova, tumačiti različite pojave, da bi se moglo dokazati da su diskurs i moć itekako povezani, i da je malo onih situacija u kojima je diskurs u upotrebi, a da jedan od govornika nema dominantniju poziciju.

Objasniti diskurs bez moći, bilo bi jednako teško koliko i moć bez diskursa. Da se u potpunosti shvate, najbolje ih je skupa objašnjavati i potkrijepiti odgovarajućim primjerima.

Jezik i moć

Diskurs (od latinske riječi *discursus*, "raščljanjavanje") označava pisanu i usmenu komunikaciju. U semantici i analizi diskursa, diskurs je konceptualna generalizacija razgovora u sklopu svakog modaliteta i konteksta komunikacije.

Jezik je „primarni medij društvene kontrole i moći“ (Maesthrie 2004: 320, prema: Šehović 2012: 128), te se odnos jezika i moći nameće kao nezaobilazan predmet analize. Broj definicija moći je ogroman, od najčešće citirane Weberove, prema kojoj je „moć mogućnost jednog učesnika u društvenoj relaciji da nametne svoju volju drugom učesniku interakcije“ (1969: 152, prema: Fishman 1997: 416). Za jezik možemo reći da je „jezik konvencija – dogovor, tradicija, društvena institucija, jer je proistekao iz zajedničkog života ljudi koji kroz jezik čuvaju tradiciju“ (Vasić 1991: 12).

Ako se prihvati činjenica da „je moć veličina svake pojedinačne konverzacije u kojoj učestvujemo“ (Wareing 2005s: 13, prema: Šehović 2012: 128), značaj teme jasan je sam po sebi. Jasno je da se temi mora posvetiti određeni prostor, da je njena upotreba i više nego rasprostranjena u našem svakodnevnom okruženju. Vidimo da diskurs i moć na osnovu svih ovih definicija moramo posmatrati kao jednu cjelinu. Diskurs možemo smatrati načinom da se iskaže moć. Za moć ne možemo reći da je ona dodatak, ona je često osnov društvenih odnosa. Moć kao takva uvjetuje upotrebu različitih jezičkih formi. I upravo u tome leži snaga njene upotrebe. Jer pored toga, jezičke strategije su potencijalno dvosmislene (Tannen 1994: 31, prema: Šehović 2012: 129), što podrazumijeva da se njihovo značenje ne može i ne smije iščitavati samo iz jezičkih formi u kojima se ostvaruju, nego i iz šireg konteksta, koji podjednako čine i jezički i društveno-kulturni fenomeni (Šehović 2012: 129).

Kada govorimo o moći, jasno je da su uvijek uključene barem dvije osobe, a „moć nije recipročna u smislu da obje osobe mogu imati moć u istoj oblasti ponašanja“ (Brown – Gilman 1960: 255, prema: Šehović 2012: 129). Upravo ova nejednaka moć učesnika verbalne interakcije, koja proistječe iz njihova nejednakog statusa, smatra se centralnim i ključnim svojstvom drame (Burton 1980: 70), a osnove za moć mogu biti različite – fizička snaga, bogatstvo, dob, spol; te institucionalizirana uloga u crkvi, državi, vojsci ili unutar porodice (Brown – Gilman 1960: 255, prema: Šehović 2012: 129).

Pojam diskursa

„U jednom smislu u kojem se upotrebljava, termin diskurs se proučava u korpusnoj lingvistici, metoda u lingvističkim istraživanjima u kojima se koriste uzorci prirodnog govora. U drugom smislu (kodifikovan jezik na polju istraživanja) i u trećem smislu (izjava), analiza diskursa ispituje i utvrđuje veze između jezika i strukture posredovanja. Pored toga, jer je diskurs tijelo teksta koje treba da prenosi specifične podatke, informacije i znanja, postoje interni odnosi u sadržaju datog diskursa, isto tako, postoje eksterni odnosi između diskursa. Kao takav, diskurs ne postoji per se (sam po sebi), ali se odnosi na druge diskurse, putem međusobne povezanosti diskursa. Dakle, u toku istraživanja, diskurs među istraživačima podrazumijeva odgovore na pitanja šta je, a šta nije sprovedeno po značenjima pojmova koji se koriste u datoj oblasti istraživanja, kao što su antropologija, etnografija i sociologija, studije kulture i teorija književnosti, filozofija nauke i feminizma“ (Katnić-Bakaršić 2013: 15).

„Okruženi smo diskursima do te mjere da se i sam pojam diskurs prekomjerno (zlo)upotrebljava, postajući ponekad tek jednim od pomodnih pojmova koji mogu označavati sve i ništa. Ipak, nesumnjiva je važnost ovog pojma i mogućnost njegove primjene u cijelom nizu znanosti, od lingvistike i filozofije preko sociologije i antropologije, do politologije i nauke o književnosti, ali i mnogo šire. Je li svojevrsna zasićenost ovim pojmom rezultat činjenice da živimo u doba u kojem, više nego ikad, ponekad osjetimo i strah od svega ovog neprestanog i razuzdanog zujanja diskursa“ (Foucault 2007: 38).

„Pojam *diskurs* u lingvistici se definira na različite načine, zavisno od pristupa, škole, usmjerenja. Najčešće se te definicije mogu svesti na tri grupe: u prvu grupu spada odredba diskursa kao jezičnog nivoa koji obuhvaća sve što je iznad razine rečenice; u ovom kontekstu diskurs se zbližava s pojmom tekst iz strukturalne tekstualne lingvistike, ali ne može se uvijek izjednačiti s njim. U drugu grupu spadaju odredbe prema kojima je diskurs jezik u upotrebi, pa se kao podgrupa u okviru ove definicije nalaze definicije prema kojima je diskurs ograničen isključivo na usmenu, govornu komunikaciju. Postoje pokušaji da se između teksta i diskursa uspostave odnosi prema kojima je:

diskurs = tekst + kontekst

Konačno, u treću kategoriju definicija, danas najaktuelniju, spada tumačenje diskursa kao specifične socijalne prakse koja se realizira pomoću verbalnih i neverbalnih sredstava“ (Katnić-Bakaršić 2013: 15).

„Diskurs kao brojna imenica (a discourse), znači relativno diskretan podskup cijeloga jezika, koji se upotrebljava u specifične socijalne ili institucionalne svrhe“ (Asher 1994: 940, prema: Katnić-Bakaršić 2001: 64).

Po mišljenju Fukoa diskurs „kao što je pokazala psihoanaliza – nije tek ono što očituje (ili skriva) želju; on je i predmet želje. Jer diskurs – kao što nas povijest neprestano poučava – nije tek ono što izražava borbe i sisteme vladavine, već ono zbog čega i pomoću čega se vodi borba, moć koje se valja dočepati (Foucault 1994: 117).

Da bi se moglo govoriti o funkcioniranju moći u diskursnim tipovima, potrebno je uvesti i definirati osnovne pojmove koji se sreću u svakom razgovoru o ovim pitanjima. Naravno, prije svega je potrebno odrediti šta se podrazumijeva pod pojmom moć? Kako uopće definirati moć? Postoje li razlike između individualne i socijalne moći? Hoće li proučavanje moći doprinijeti boljem razumijevanju različitih tipova diskursa? „Moć se definira kao sposobnost pojedinaca i institucija da utječu na ponašanje i živote drugih ljudi i/ili da ih kontroliraju“ (Weber 1998: 114, prema: Katnić-Bakaršić 2013: 15).

Iz navedenog se vidi da su uključena oba tipa moći, individualna i institucionalna (socijalna), te da je naglašen uticaj, odnosno kontrola kao važan segment moći. Drugi autori čak eksplicitno definiraju socijalnu moć kao kontrolu, pa su grupe više ili manje moćne u zavisnosti od toga da li više ili manje kontroliraju postupke i mišljenja drugih ljudi ili grupa ljudi.

Studija *Između diskursa moći i moći diskursa* (2013) autorice Marine Katnić-Bakaršić argumentira i daje primjer dijaloga između želje za ostajanjem izvan diskursa i često opasnih njegovih moći i činjenice da nužno jesmo dio diskursa moći, a tu smo mu moć na kraju sami dali. Na tragove takvoga pristupa nailazimo i u ranijoj autoričinoj studiji – *Stilistici* (2001), ali ovdje je on pronašao svoj dosljedniji izričaj potkrijepljen instrumentarijem kritičke analize diskursa koja u široko postavljenoj perspektivi pojmova moći, ideologije, manipulacije i kontrole dobija obilježja kompleksnoga modela istraživanja interdisciplinarnoga karaktera. Marina Katnić-Bakaršić zadaću i smisao savremene diskursne stilistike doista shvaća kroz dinamičnu i, važno je naglasiti, angažiranu spregu teorije i interpretacije te na kraju i kritike. U tom smislu rečenica iz jednoga od brojnih autoričinih tekstova o diskursnostilističkoj i diskursnoanalitičkoj problematici koja označava smjerove u kojima se savremena stilistika kreće, funkcionira kao svojevrsni postulat njezina pisanja: U diskursnoj stilistici analiza je uvijek kombinirana s interpretacijom, a opis je praćen objašnjenjem i kritikom.

Tako je i studija *Između diskursa moći i moći diskursa* nastavak ovako postulirane njene znanstvenoteorijske, odnosno analitičke prakse. Naime, birajući između analize diskursa kao discipline koja se ograničava opisom i proučavanjem načina realizacije jezičkih i diskursnih praksi, odnosno bavi se institucionalnim praksama, kanonima, diskursnim formacijama koje nastaju po principu marginaliziranja i isključivanja faktora različitosti i uspostave repertoara ustaljenih jezičkih praksi te kritičke analize diskursa kao discipline koja podrazumijeva izrazit angažman znanstvenika u proučavanju tekstova kroz njihov odnos prema širokom kulturnom i socijalnom kontekstu, autorica se odlučuje za ovu posljednju koristeći svoju poziciju znanstvenika kao funkciju izražavanja argumentirano potkrijepljene kritike svih oblika neravnopravnosti kako se oni ostvaruju u različitim diskursnim praksama.

Marina Katnić-Bakaršić u svom tekstu razlikuje više tipova moći:

direktna i indirektna moć

simbolička i aktivna moć

„Direktnu moć ima nad svojim zaposlenicima vlasnik neke fabrike koji govornim činom performativa „Otpušteni ste“ ili „Otpuštam vas / te“ zaista i vrši tu radnju otpuštanja. Indirektnu moć susrećemo u medijima ili u govorima političara, ma koliko ta moć bila vješta ili manipulativna, njoj se pojedinci ili grupe mogu oduprijeti. Istovremeno baš zbog svoje simbolične prirode, ova moć može snažno djelovati na društvene grupe i gotovo ih zavesti, „općiniti“ te stvoriti dojam da je postojeće stanje jedino održivo, jedino ispravno i da se odnosi moći ne mogu mijenjati. Simboličku moć imaju simboličke elite u društvu i ona posredno djeluje na one koji imaju aktivnu moć. Ona je zato u vezi sa Bourdieuovim pojmom simboličkog kapitala: Bourdieu naglašava da upotreba jezika u svakodnevnom životu implicira često nesvjesnu težnju za „simboličkom dobiti“ budući da stil izražavanja, ali i diskurs dobija određenu društvenu vrijednost i simboličku djelotvornost. Kao što simbolička efikasnost nekih ovlaštenih diskursa ovisi i o jezičkoj i retoričkoj kompetenciji nekog govornika čiji je idnetitet institucionalno ovjeren, tako simbolika moći općenito često postaje preduvjet simboličke moći.

U tom kontekstu javljaju se različiti znakovi:

žezlo i kruna kraljeva

toga koju nose sudije ili rektori

liječnički bijeli mantil

upotreba posebnih jezika (latinski u medicini i pravu, različiti jezici u sakralnom diskursu pojedinih religija, akademski diskurs općenito) i dr. Sve su to znakovi koji zapravo predstavljaju *službenu potvrdu ugovora o ovlaštenju*. Kao sociolog, Pierre Bourdieu je odlično shvatio važnost i prirodnojezičnih i drugih tipova znakova u konstituiranju, ali i prakticiranju moći te je stoga već ovo pokazatelj potrebe širega semiotičkog pristupa moći“ (Katnić-Bakaršić 2013: 19). Da bi u potpunosti bilo moguće izvršiti analizu diskursa i moći, kao i uočiti vezu između njih, moramo se upoznati i sa govornim činovima.

Govorne čino ve možemo podijeliti na kategorije:

1. „asertivi – tvrđenja, izvještaji i sl., gdje je važna istinitost (npr. Zemlja je okrugla, Inspektor je došao);
2. direktivi – uputstva, naredbe i sl., kojima se postiže određeni učinak (npr. Uzimajte ovaj lijek tri puta dnevno, Zatvori vrata!);
3. komisivi – obećanja, prijetnje i sl., sa obavezujućom snagom u budućnosti (npr. Obećavam da ću se javiti čim stignem, Bit ćeš kažnjen ako to još jednom učiniš);
4. ekspresivi – izvinjenja, zahvaljivanje, čestitke i sl., sa ukazivanjem na psihološka stanja govornika (npr. Iskreno žalim zbog toga, Od srca Vam zahvaljujem);
5. deklarativi – iskazi koji izazivaju trenutnu promjenu nekog stanja stvari (npr. Otpušteni ste s posla)“ (Bugarski 1996: 224).

Da bismo mogli analizirati diskurs i moć, govorni činovi su neizostavan faktor, jer ćemo se u nastavku teksta baviti molbama, prijetnjama, čitati primjere sa zahvalama, izvinjenjima i dobro je znati u koju kategoriju da ih svrstamo.

Pitanja kao stimulacija za upotrebu moći diskursa

Diskurs je moćno sredstvo, njime se može iskazati sve. A koliko je moćno oružje zavisi od načina na koji se njime koristimo, te da li nešto radimo svjesno ili ne. Selimovićev „Derviš i smrt“ je prepun takvih primjera na kojima možemo pratiti u kakvoj je ko poziciji, jedan te isti lik može se naći i u nadređenom i u podređenom položaju, te na taj način najbolje možemo pratiti kako funkcionira diskurs moći. Značajnu ulogu igra način na koji se nešto govori, tj. sam stil koji govornik izabere da koristi. „Najopćenitija definicija stila kaže da je stil način na

koji se nešto radi. Stil u jeziku prema tome bio bi način izražavanja određenog sadržaja, tačnije, različiti načini izražavanja istog sadržaja“ (Katnić-Bakaršić 2001: 30).

„Kako nešto kažemo u najmanju ruku je važno kao i ono što kažemo; zapravo, sadržaj i forma praktično su neodvojivi jer predstavljaju dva lica istog predmeta“ (Wardhaugh 1987: 251, prema: Katnić-Bakaršić 2001: 30). Da tumačimo diskurs i moć potrebna su nam dva govornika, potreban je dijalog i komunikacija među njima, jer je „svaki monološki izraz zapravo apstrakcija, koja je izolirana iz konkretne govorne i sociološke situacije“ (Lešić 2006: 140). A sa druge strane „čovjekova je jezična djelatnost jedan od oblika njegove društveno i historijski determinirane komunikacijske prakse, osobitog ljudskog djelovanja u vlastitom univerzumu, djelovanja kojim se prenose s pomoću različitih sistema znakova informacije i spoznaje o drugim oblicima prakse, njihovim procesima, objektima, rezultatima i odnosima“ (Škiljan 1980: 217).

„Derviš i smrt“ Meše Selimovića koncipiran je kao retrospektivna vizija iskustva u kome su sve odluke unaprijed donesene, u kome je akcija samo izraz i kristalizacija gotovog čina. Čovjek je već krenuo stazama života sa kojih nema povratka, ali koje mu ne otvaraju perspektivu za druge poduhvate, niti mu ostavljaju mogućnost da ostvari svoje ciljeve. Ahmed je glavni lik ovog romana koji je razapet na životnom razmeđu, kako i sam u tekstu navodi: „Četrdeset mi je godina, ružno doba: čovjek je još mlad da bi imao želja, a već star da ih ostvaruje“ (Selimović 1999: 36).

Ahmed kao da kreće na avanturu u kojoj spašava vlastiti život i trudi se da ne izgubi sve ono što je prije toga gradio. „Budući da je osnovna perspektiva romana perspektiva Ahmeda Nurudina, to znači da će i interpretacija prostornih znakova biti način na koji ovaj lik percipira i sebe i svijet oko sebe, što je u funkciji interpretacije njega kao lika, ali i romana u cjelini“ (Katnić-Bakaršić 2010: 63-76). Njegova drama je drama čovjeka koji je prisiljen da u životu napravi određene izbore, između onoga što mora, i onoga što je mislio da nikada ne bi uradio, on mora da napusti svijet koji je do tada za njega postojao, svijet u kojem vjera potiskuje sumnju. Svoju situaciju derviš ne doživljava samo kao fizičko nasilje nego i kao dubok unutrašnji potres i lom: „Čini mi se da se sve stubokom mijenja, sve se u meni trese u samom temelju, i svijet se ljulja sa mnom“ (Selimović 1999: 37).

Derviš se u ovom djelu ne zalaže ni za kakve promjene, svaka promjena narušila bi nešto od onoga što je on gradio, izmijenila bi nešto od onoga što je on do sada bio. Tu možemo postaviti više pitanja: zbog čega je to tako, kolika je potčinjenost derviškom redu, da li je

pobuna reakcija na društvo i njegov način funkcioniranja. Sve ove situacije zahtijevaju konverzaciju, a tu do izražaja dolazi upotreba diskursa kao moći. Dervišev razgovor sa muslimanom primjer je one vrste nesporazuma koja razdvaja ljude, uvjereni da pravda postoji samo u zakonima:

„Htio sam da pitam za brata – (...)

Brata? Kakvog brata? (...) Brat, veliš? Zatvoren? (...) Znaš li zašto je zatvoren?

Eto ne znaš ni što je zatvoren. A dolaziš da moliš, bez obzira šta je učinio.

Nisam došao da molim.

Hoćeš li da ga optužiš?

Neću.

Možeš li da navedeš svjedoke za njega ili protiv njega? Da ukažeš na druge krivce? Ili sačesnike?

Ne mogu.

Šta onda hoćeš?“ (Selimović 1999: 112)

Iz ovog razgovora, već možemo naslutiti na kojem principu funkcionira moć diskursa. Vidimo da muftija ima kontrolu, on može upravljati cijelom konverzacijom, u ovom razgovoru on je taj koji ima kontrolu, moć upravljanja, do te mjere da se Ahmed Nurudin mora zapitati da li je zločin pitati za brata, da li je to nešto loše, iz ovakve konverzacije takvo pitanje mu se automatski nameće. Derviš ovdje kao da živi u zvjerinjaku, ništa mu ne ide od ruke, svako pitanje koje postavi kao da je pogrešno, kao da ništa ne smije ni znati, niti pitati. Pravda je uvijek na strani jačega. Nikada na strani istine. Običan čovjek nema pravo čak ni da ispolji svoje mišljenje, nasilno se prekida komunikacija. Sve dok je nastavak dijaloga moguć, moguće je održavati brata na životu, svaki put kada se ukaže prilika da se komunikacija ugasi, ukazuje se prilika i da Harunov život bude ugašen. Nakon što se temelji vjere uzdrmaju i kada se sve poznate vrijednosti dovedu u pitanje, derviš spoznaje da je u takvoj situaciji nemoguće ostvariti moralni integritet ličnosti i pomjeriti mjerila svijesti sa zbivanjem u realnom svijetu. Derviš je izložen dvostrukom izazovu: sa jedne strane vjera, a sa druge strane čovjekova akcija koje ne može odvesti u pravcu nikakvog rješenja.

Onaj ko je u nadmoćnoj poziciji može da postavlja pitanja. To možemo objasniti na primjeru Ahmeda Nurudina i Ishaka. U tom slučaju, Ahmed Nurudin ga može sakriti, spasiti ga, pružiti mu ruku spasa. I u ovom slučaju Ahmed Nurudin može da postavi pitanje, koliko god da je ono intimno i blisko:

„Kako si pobjegao?
Skočio sam sa stijene.
Jesi li ubio koga?
Nisam.
Jesi li ukrao, oteo, učinio kakvu sramotu?
Nisam“ (Selimović 1999: 81).

Ishak je sugovornik koji nije u poziciji da ne odgovori na pitanje. Kakvo god da je pitanje, njegov spas leži u odgovoru na to pitanje.

„Pitanje, kao replika stimulus, čini upareni iskaz sa odgovorom, koji je jedna primjerena *responsivna replika* (Stević 1997: 79, prema: Šehović 2012: 130). Onaj ko postavlja pitanja je nadmoćan u odnosu na onoga ko na pitanje treba dati odgovor. Onaj koji pita zna o čemu je riječ, dok onaj koji odgovara može biti pitanjem potpuno zatečen. Na pitanje se nužno ne mora dati odgovor, iako se isti očekuje. „Činjenica da na pitanje obično slijedi odgovor ne podrazumijeva da replika mora uvijek biti usklađena – odgovor ne mora biti relevantan, a osim toga, moguće je i odsustvo bilo kakva odgovora, što daje dodatne podatke za tumačenje međusobnih odnosa sagovornika“ (Šehović 2012: 130). Muselim Ahmedu Nurudinu postavlja pitanja, Ahmed na ta pitanja odgovara, ali svaki njegov odgovor mu pravi više štete nego koristi. Kao da ga svaki naredni odgovor dodatno udaljava od teme o kojoj bi htio da razgovara. Odgovorima koji su uglavnom kratki, nejasni, Ahmed Nurudin pokazuje koliko nije upoznat sa onime o čemu govori, koliko je „podređen“ u razgovoru sa muselimom. Pokazuje nam koliko je moć na strani muselima. A u drugom primjeru je obrnuto, vidimo da je Ahmed Nurudin moćniji u odnosu na Ishaka. Sve što Ahmed Nurudin treba da uradi jeste ili da pomogne ili da se pravi da nije vidio uopće šta se u bašti zbiva. U tom trenutku, ni mi, a ni sam Ahmed Nurudin nismo svjesni koliko će to biti opasan potez za njega, i zbog toga baš u tom trenutku moć je u njegovim rukama i niko mu je ne može oduzeti. On je taj koji Ishaka drži na slobodi, a u tom trenutku za Ishaka sloboda znači život.

Iako se tvrdi da govornik koji postavlja pitanje automatski dolazi u inferioran položaj budući da od sagovornika traži informaciju (Lakoff 1990: 30, prema: Šehović 2012: 130), to prvenstveno vrijedi u ličnim odnosima, dok je u zvaničnim kontekstima, npr. pedagoškim, upravo suprotno. No, ako se prihvati tačnim da se „pitanjima koja traže informaciju poziva (se) na saradnju, može se reći i da je to obično obilježje podređenih, a ne dominantnih govornika“ (Šehović 2012: 130).

Ne dovode sva pitanja onoga koji ih postavlja u podređen položaj. To dokazuju pitanja potvrde, čija je primarna funkcija nametanje slaganja, a ne iskazivanje nesigurnosti:

„Htio sam da pitam za brata – (...)

Brata? Kakvog brata? (...) Brat, veliš? Zatvoren? (...) Znaš li zašto je zatvoren?

Eto ne znaš ni što je zatvoren. A dolaziš da moliš, bez obzira šta je učinio.

Nisam došao da molim.

Hoćeš li da ga optužiš?

Neću“ (Selimović 1999: 112).

Postavljanje pitanja nekada ne znači nužno dobiti odgovor, nekada je njegov osnovni cilj isprovocirati onoga ko bi nam na to pitanje trebao dati odgovor, što će sagovornika možda potaknuti da kaže ono što u tom trenutku ne misli. Ali onaj koji postavlja pitanje, provokacijom je već postigao ono što je na početku želio. Na osnovu prethodno postavljenih pitanja, možemo izvesti zaključak ko od sagovornika je u dominantnom položaju, muslim sam postavlja pitanja i na njih pretpostavlja odgovore. Dok sa druge strane, šta god da kaže Ahmed Nurudin, njegov položaj se ne popravlja mnogo. Na prethodnom primjeru možemo objasniti i zanemarivanje odgovora. Nevažno je ono što Ahmed Nurudin kaže, muslim svakako ima svoje mišljenje. Muslim insistira na svojoj temi, govori samo o onome što njega zanima. A insistiranje na određenoj temi, i pored pokušaja drugih učesnika u verbalnoj komunikaciji da je promijene, općenito je odluka moćnijih govornika (Šehović 2012: 132). Muslim kao moćan, ovlaš postavlja pitanja, bez mnogo brige kakav će odgovor dobiti na njih. Njega se to ne tiče, ne tiče ga se ni ko je Harun, a ni zašto je zatvoren. Pitanja postavlja zato što bi tako trebalo, što je red. A odgovore ne čeka, iako ih dobije, sam zaključuje šta bi ti odgovori trebali značiti.

U ovom razgovoru za muslima možemo reći da je on „nadređen svome sagovorniku društvenim položajem“ (Šehović 2012: 133), on posjeduje moć, jer posjeduje autoritet u društvu. Ima autoritet nekoga ko se uzdigao iz svoje sredine, samim tim, njegova riječ je važna. I zbog svih tih okolnosti on može razgovarati upravo na ovaj način.

Pitanja se često mogu postavljati da bi se njima zadržao tok same komunikacije. Da ne bi došlo do prekida, kada jedna strana djeluje nezainteresirano ili čak odsutno. I takvo pitanje mogu postaviti opet oni moćniji u razgovoru. Oni sebi mogu dati to pravo:

„Slušaš li?

Slušam.

Je li primjetila da sam se izgubio?

Slušam, nastavi“ (Selimović 1999: 53).

Hasanova sestra, s obzirom na to da vodi razgovor, može pitati Nurudina „sluša li“, jer po njenom položaju, kako u društvu tako i u samom razgovoru, ona može postaviti takvo pitanje, i može tražiti od Ahmeda Nurudina da svu svoju pažnju usmjeri na ono što ona govori. Ali i ona na takav način može govoriti do trenutka dok svoje namjere ne otkrije pred Ahmedom Nurudinom. Nakon što to učini, njen položaj se mijenja, ona i Ahmed Nurudin postaju ravnopravni. Ahmed Nurudin je nju cijenio do trenutka dok nije shvatio koji su njeni zahtjevi. A iz razgovora možemo uočiti da ona Ahmeda ne cijeni mnogo. I svakom rečenicom njihov status postaje ravnopravniji. Oni su u nevolji zbog braće, samo što Ahmed Nurudin svoga hoće da spasi, a Hasanova sestra Hasana hoće da uništi. Ahmed zbog svog društvenog statusa ne može reći sve što mu je na srcu:

„Uvrijedila bi se zbog moje otvorenosti, ne vole je kod drugih“ (Selimović 1999: 55).

Na osnovu samo jedne rečenice možemo razdvojiti njihove statuse, i staviti ih na dvije strane. Hasanova sestra sebi daje pravo da bude otvorena, da kaže sve što misli. Ahmed Nurudin to sebi niti može niti smije priuštiti. To bi automatski bila ova pomenuta otvorenost kod drugih koji Hasanova sestra i oni njenog soja ne bi voljeli osjetiti od drugih. Riječi Hasanove sestre su teške, opore, namještene da joj idu u korist:

„Treba ga nagovoriti, da sve prođe bez tužbe“ (Selimović 1999: 57).

Hasanova sestra nameće svoje mišljenje. Ona ne dozvoljava da joj bilo šta promakne i jasno ističe šta treba, time nameće svoj naum koji želi provesti:

„Treba pronaći dobre i pametne razloge koji ga neće ni naljutiti ni uvrijediti. S njim je teško na prkos“ (Selimović 1999: 57). Njena riječ je važna, ako Ahmed Nurudin kaže bilo šta

pogrešno to može značiti kraj za njegovog brata. I on nema mogućnost da iskaže svoj stav, da pokaže koja je njegova funkcija i kakvo je njegovo mišljenje o nedjelu koje Hasanova sestra sprema Hasanu.

Mnogo je primjera u kojima do izražaja dolazi čovjekova nesposobnost i nemogućnost da uradi bilo šta, onome ko je u tom trenutku bolje pozicioniran i jači od druge strane. Od samog početka romana susrećemo se sa time da nas pripovjedač uvodi u to koliko su riječi važne, možda u ovom tekstu i od presudnog značaja. U ovom Selimovićevom djelu one doslovno znače život ili smrt. A rečenice glavnog junaka, Ahmeda Nurudina obično su blage, izjavne, bez mnogo napada i borbe, glavne njegove borbe odvijaju se upravo u njemu samom:

„Onda Bog tako hoće.

Imaš li neku drugu riječ, ljudskiju?

Nemam. I ne treba mi“ (Selimović 1999: 155).

Na samom početku pažnju možemo usmjeriti na performative. „Kao govorni činovi, oni podrazumijevaju da, kada ih izgovori ovlaštena osoba, dolazi i do izvršenja neke radnje: dovoljno je da sudac kaže *osudujem vas* jer postoji skup agensa i institucija koji garantiraju da će njegova presuda biti izvršena“ (Katnić-Bakaršić 2013: 31).

Koliko je uloga u društvu značajna mogli smo uočiti na prethodnim primjerima. Kako reagira Hasanova sestra, na sličan način reagira i muslim. Ali njegov status u društvu dozvoljava mu takvu reakciju. Muslim nije neko ko direktno može osuditi Nurudinovog brata, ali njegova riječ je važna kao i ono što on kaže. I u skladu sa time, on ima moć i može upravljati razgovorom, postavlja pitanja. Jer njega se to mnogo ne tiče. Nurudin samo može na postavljena pitanja odgovarati i nadati se boljem sutra. Iako direktno ne može osuditi Haruna moramo znati da se „snaga performativa nalazi i u znakovima autoriteta (uniforma oficira, svećenička odora, rektorova toga)“ (Katnić-Bakaršić 2013: 31).

U ovakvim tekstovima govorni činovi imaju značajnu funkciju. “ Direktni činovi, tj. direktivi, pa posredno i direktni stil konverzacije su obilježje moćnog sugovornika, a indirektni subordiniranog: direktni činovi češći su kod osoba visoko pozicioniranih u društvenoj hijerarhiji po osnovi novca, profesije, sile i slično“ (Katnić-Bakaršić 2013: 32).

Na osnovi ovoga možemo objasniti muslimov način da postavlja pitanja, on to radi direktno, precizno i nije mu mnogo važan odgovor koji će dobiti. Dok sa druge strane, Ahmed Nurudin

o svakom odgovoru mora posebno razmisliti, ocijeniti koliko će ga odgovor koštati. Njegovi odgovori su indirektni, nesigurni i u skladu sa njegovom pozicijom u ovom razgovoru.

„Ne znam šta će biti zabilježeno, ali će u kukama slova ostati nešto od onoga što je bivalo u meni, pa se više neće gubiti u kovitlacima magle, kao da nije ni bilo, ili da ne znam šta je bilo“ (Selimović 1999: 35).

Riječima se nastoji posvjedočiti istina, ispisati ono što boli već umorne duše od borbe. Riječi su igra, veoma opasna i mukotrpana, dovode do rješenja, ali i do samoga problema. Jedino njima se sve može spasiti, ili ipak sve uništiti, ali to zavisi od situacije. Samo jedna riječ ima moć da sve popravi ili da sve uništi. Riječ „pobuna“ je veoma važna u ovom djelu. Jer to nije samo riječ, već život i ne samo jedan, nego više njih, također otvara pitanja koja se samo gomilaju jedno na drugo.

Semantika moćnih u odnosu na one koji nemaju moć

„Pobuna! Je li to samo riječ, ili je misao? Ako je misao, onda je moja misao, ili moja zabluda. Ako je zabluda, teško meni; ako je istina, teško meni još više“ (Selimović 1999: 37).

Koju god od ove dvije opcije da Ahmed Nurudin izabere, i jedna i druga je kobna, ali Ahmed i dalje smatra da je jedini put da sve to kaže hartiji i sebi, drugog puta nema. Samo je jedan, ma koliko god on težak bio. Pisanje za njega je kao življenje, nešto što se mora. A pisanje su opet riječi, koje znače ili život ili smrt. I koliko god to teško izgledalo, suštinu tih sukoba i borbi koje se lome u Ahmedu Nurudinu tek vidimo u njegovim razgovorima sa drugim ljudima. U tekstu odnos diskursa i moći najčešće vidimo u dijalogu, ali i često u autorovom opisu situacije u kojoj se neki od likova nalazi. Prva situacija koju ćemo analizirati je Ahmedov razgovor sa Hasanovom sestrom. Na ovom razgovoru možemo uočiti promjene pozicija, i način na koji se mijenja stil govora kada govorimo nešto što nam ide u korist ili nešto što govori neko drugi kome je korist potrebna:

„Stajali smo jedno prema drugome kao dva ratnika sa skrivenim oružjem iza leđa, kao dva protivnika sa skrivenim namjerama u sebi, pokazat ćemo se kada krenemo u napad, čekao sam da vidim šta hoće da zauzme, šta hoće da oduzme, nada je još živjela u meni, ali nije bila čvrsta kao maloprije, ova žena je suviše mlada, i lijepa, da

bi mislila na anđele što bilježe naša djela. Za nju je postojao samo ovaj svijet,, (Selimović 1999: 47).

Iz ovog dijela teksta možemo zaključiti šta Ahmed Nurudin misli, na šta računa. Njegova pozicija mu se ne čini kao dobra, ali još uvijek postoji trun nade da se nešto može desiti i preokrenuti u njegovu korist. Znao je ko je ona, i kakav status u društvu ima, na kraju, znao je ko je on i koji je njegov povod dolaska kod nje. Ali sa druge strane nije mogao znati njene namjere.

Moć u društvu često je zasnovana na pristupu ekonomskim izvorima (bogatstvo) i/ili fizičkoj sili (vojska, policija).

Tri su karakteristična procesa semantike moćnih:

eufemizacija (umanjivanje vlastite agresije): uključenje = „agresija“,

disfemizacija (preuveličavanje slabosti nečijih oponenta): terorist = „neprijateljski vojnik“,

mistifikacija (upotreba žargonizama kako bi se prikrije određene aktivnosti) (Bolinger 1980: 132, prema: Mesthrie 2004: 329, prema: Šehović 2012: 141).

„Nije dugo oklijevala, nije dugo tražila riječi, bila je zaista ratnik što polazi u bitku ne zadržavajući korak, ne osvrćući se. To je od njenog soja, ali i zbog mog“ (Selimović 1999: 47).

Iz prethodnog citata vidimo koliko je pozicija u društvu važna, koliko je važno mišljenje koje formiramo o drugoj osobi. Od tog mišljenja zavisi na koji način će ta osoba da se postavi u razgovoru, kojim stilom će razgovarati sa nama. Taj status u društvu daje moć, moć u svakom pogledu, pa i u pogledu diskursa. Prije nego Ahmed Nurudin sa njom progovori i riječ, upozna je nas sa onim što ona jeste, da ima neku posebnu snagu „koja nije njena, već soja kojem pripada“. Soj je čini jakom, hrabrom, slobodnom da kaže bilo šta, da od jednog šejha očekuje da dobije sve što traži, jer nju brani „soj“, a on je za nju samo jedan derviš. Njen soj diktira njeno ponašanje, njen soj unaprijed određuje način na koji će ona govoriti i kako će se ponašati:

„ U početku sam s pažnjom pratio njen namjerno tihi glas, boje zurne, i slušao govor što je ličio na vez, na nizanje bisera, riječima i sklopom sasvim drugačijim od

čaršijskog, pomalo uveo, ali kićen, s mirisom ovih starih odaja i dugog trajanja“ (Selimović 1999: 47).

Stil kojim neko govori nas može uputiti na ono što će se desiti u nastavku, ali sve o čemu će se govoriti ne možemo pretpostaviti. Kada govorimo sa nekim ko je visoko pozicioniran u društvu, automatski očekujemo da mu ne možemo trebati, i da on od nas ne može ništa tražiti. Već sebe stavljamo u poziciju da mi moramo biti ti koji će nešto moliti. Status u društvu znači moć, a ona podrazumijeva i moć diskursa:

„Nije mi lako da ovo kažem, i ne bih rekla svakome. Ali ti si derviš. Vidio si i čuo sigurno svašta, i pomogao ljudima koliko si mogao. I znaš da se u svakoj porodici dešavaju stvari koje nisu nikome nisu drage. Ti poznaješ mog brata Hasana?“ (Selimović 1999: 47)

Nakon ove rečenice vidimo da se pozicija mijenja, sada ona treba uslugu, ona je ta koja Ahmeda Nurudina treba da zamoli za nešto. Ista ona za koju je Ahmed mislio da će mu od nje trebati usluga. Ako uzmemo u obzir činjenicu da je kod nje Ahmed došao da zamoli za brata, ali isto tako i da ona Ahmeda moli da joj pomogne sa bratom u ovoj borbi diskursa i moći, oni su ravnopravni igrači. Samo su njene namjere prljave, Ahmed nema nikakvu zlu namjeru, osim pomoći bratu za kojeg ne zna ni da li je kriv, iako je kriv ne zna šta je uradio.

Ono što je ovdje još interesantno, jeste činjenica da govori žena. U ovom romanu ih je malo. Njihova riječ se malo čuje. Ali u govoru Hasanove sestre ovdje ne vidimo učtivost. A tamo gdje nema učtivosti, „nastupa neučtivost, što je strategija govornika koji raspolažu moći. Kako se žene zasigurno ne mogu smatrati pripadnicama ove grupe, svaki slučaj njihovog otvorenoga iskazivanja emocija postaje začudan“ (Šehović 2012: 147).

„Ona dobija malo, ni izdaleka toliko da bih mogao tražiti milost za brata. Ovakvih odmetnika od porodice, kao što je Hasan, bivalo je sve više, izgledalo je da im je dosadio red i ugled očeva i Hasan je samo jedan od mnogih, pa to i nije bila neka naročita sramota, već pojava kao i mnoge druge kojima je ljudska volja teško mogla da upravlja“ (Selimović 1999: 49).

Šta god rekao, Nurudinu se čini da je to malo. Njena pozicija u društvu kao da mu ne daje pravo da od nje bilo šta traži. Sa druge strane, Ahmed Nurudin kao da se bori sam sa sobom i sa činjenicom da on nije naviknut da bilo šta traži i još da pri tome ne zna šta, za šta se bori. Nije ga zanimalo šta ona govori, čim nam neko ne govori ono što želimo čuti, naša

zainteresiranost odmah opada, govori nam o nečemu što je njemu važno, i naša pozicija, kao pozicija slušaoca više nam nije zanimljiva. Kakva god da je njena pozicija u društvu, ona ne govori ono što bi on želio da čuje, govori o svome bratu Hasanu, njemu ipak treba da govore o njegovom:

„Neudubljen, nevučen u njenu priču, kojoj sam znao kraj čim sam čuo početak, nimalo ganut njenim žaljenjem, jer je neiskreno, a i ona je znala da održi mjeru, ne želeći da pretjera. Dovoljno je da kaže. Bilo je neke prihvatljive bezobzirnosti u tom vršenju dužnosti koju srce nije tražilo“ (Selimović 1999: 49).

„Velike stvari zahtijevaju da se o njima šuti, ili govori veličajno: veličajno, to znači s nevinošću, - cinično“ (Nietzsche 2006: 1). Ranije je već bilo govora o važnosti toka same priče, ovdje vidimo da Hasanova sestra nije uspjela zainteresirati Ahmeda da je sluša, u ovoj knjizi od samih riječi zavisi opstanak, nerijetko i sam život. A njen govor ipak nije imao toliku „moć“. Zbog toga se Ahmed trudio da svaki njegov govor bude dovoljno moćan, jer ipak od toga je zavisio život njegovog brata. A Hasanovu sestru mu je bilo dovoljno da gleda, i da shvati da ona bratu ne želi dobro, već samo da sa mužem dođe do nasljedstva. A nešto što je neiskreno ne može se dopasti Ahmedu Nurudinu. Ono što ga najčešće i razočara jeste taj njegov iskreni pristup svima, sa namjerom da pomogne, da ne uvrijedi druge i da ne izda samoga sebe i svoja načela, ali to mu često ne ide od ruke. Po Nurudinovom mišljenju, čovjek nikada ne treba da bude siguran, nikada ne možemo pretpostaviti šta će neko izgovoriti u narednom trenutku i koliko nas te riječi mogu koštati. Na osnovu govora ili ponašanja određene osobe možemo procijeniti koliko nas neka osoba poštuje i koliko smatra da smo važni i utjecajni:

„Bio sam joj zahvalan što se tako razgolitila preda mnom. Pokazala je doduše da me ne cijeni mnogo, jer se ne ustručava, ali svejedno, važnije su stvari bile u pitanju“ (Selimović 1999: 54).

Način na koji osoba govori sa nama upućuje na to koliko njen govor može biti važan i utjecajan, pokazuje nam u koju kategoriju nas ta osoba svrstava. Oni koji su utjecajni u društvu mogu i „razgoliti se“ i reći sve što im je na duši, oni koji tu privilegiju nemaju, ipak moraju paziti na svoje riječi i djela:

„Nisam rekao, naravno. Uvrijedila bi se zbog moje otvorenosti, ne vole je kod drugih“ (Selimović 1999: 55).

Ahmed Nurudin se ovdje riječima ograđuje, upućuje nas na to da oni nisu isti rang, da se Hasanova sestra ubraja u „oni“ skupinu, i ako su to „oni“, tamo neki, on nije dio te skupine i ne može sebi dati pravo da kaže sve ono što mogu oni koji su u društvu utjecajni, imaju društvenu moć, pa samim time i moć diskursa. Ali sa druge strane, ako pažljivo biramo riječi, i imamo sposobnost da ih usmjerimo u pravcu u kojem nama odgovara, one nam itekako mogu pomoći, i okrenuti situaciju u našu korist. Ne smijemo im dozvoliti da nas iz već nezgodne situacije dovedu u još nezgodniju, treba ih iskoristiti na najbolji mogući način. I Ahmed Nurudin je to uistinu radio, svaki put kada mu se ukazala prilika:

„Osjećao sam se siguran, sigurniji od nje, izmijenio sam odnos u samome sebi. Nismo ono što smo bili u početku, ona gospodska žena lijepih očiju, a ja skoromni derviš, vječni seljak, već dvoje jednakih što govore o poslovima. Tu sam jači od nje. Ali dok sam se saglašavao sa onim što je govorila, gledala me blagonaklono, bilo je to sasvim razumljivo, ali kad sam rekao ono što nije moglo da joj se dopadne, luk njenih obrva počeo je da se grči, pogled joj se zaoštrio. Moje suprotstavljanje joj je izgledalo glupo i indžijsko“ (Selimović, 1999: 56).

Još jedan primjer u kojem Ahmed Nurudin ukazuje na svoje riječi, upućuje nas na promjenu pozicije, kao i na to da je zahvaljujući riječima doveo sebe u poziciju da je jači od nje, da mu ne može ništa, jer ima dobre argumente, dobar stav da dovede u pitanje ono što ona govori, i da joj pokaže da razumije da to što ona misli da on ne razumije njenu namjeru ipak nema smisla, i da mu je savršeno jasno šta su značile njene riječi. Iako je smatrao da je njeno djelo loše, ipak joj je obećao da će govoriti sa Hasanom, ali činjenica da govori sa Hasanom mogla bi mu pružiti mogućnost da produži bratu život. I opet nam se nameće da mislimo da u ovom djelu sudbinu jadnog Haruna možemo smjestiti samo u ruke govornika koji ga u određenom trenutku brani riječima. Riječi mogu biti rješenje svih problema, ali u svakom trenutku nije moguće izabrati one prave, to je ono što Ahmeda Nurudina najčešće muči:

„I još dok sam mislio o tome, tražeći pogodnu riječ da se izvučem, rekao sam nenadano:

U tekiju te ne mogu uvesti. Bilo bi opasno i za tebe i za mene.

Nije odgovorio, nije me ni pogledao, ništa mu novo nisam rekao. Još je bilo vremena da se povučem, ali već sam počeo da klizim i teško se bilo zaustaviti.

U dnu bašće ima kućica, šapnuo sam – niko ne ide tamo.

Tu držimo nepotrebnu starudiju.

Tada me bjegunac pogledao. Oči su mu žive, nepovjerljive, ali nimalo plašljive.

Skloni se dok ne odu. Ako te uhvate nemoj reći da sam ti ja pomogao.

Neće me uhvatiti.

Rekao je to s takvom sigurnošću da mi se smučio. Osjetio sam ponovo uznemirenost zbog njegove samouvjerenosti, i pokajao se što sam mu ponudio sklonište“ (Selimović 1999: 82).

Ishak ne navodi nikakve argumente. On je siguran da neće biti uhvaćen. A „argumentacija je oblikovanje teksta, kojim se pridobiva razumski. Snaga argumenata u pridobivanju ne leži u snazi istine koju oni iznose nego u uvjerenju slušatelja da bi izneseno moglo biti istinito. Retorika općenito ne traga za istinom nego za prihvaćanjem onoga što govornik zastupa“ (Škarić 2011: 13). Ishak ne pokušava ubijediti Ahmeda Nurudina da ga neće uhvatiti. On tu rečenicu „Neće me uhvatiti“ izgovara sa sigurnošću, tako da ne dovodi u pitanje da li će biti uhvaćen ili ne. A kada postaje svjestan njegove samouvjerenosti Ahmed Nurudin se već kaje što mu je ponudio pomoć. Na osnovi ove rečenice Ahmed Nurudin je mogao zaključiti s kim ima posla i da Ishakova sigurnost donosi nesigurnost Ahmedu Nurudinu. Riječi koliko god nam mogu pomoći, mogu nas dovesti i u neugodnu situaciju. Kada ih planiramo izgovoriti čine nam se kao dobro rješenje, ali kada konačno izađu van, tek tada možemo procijeniti kojom putanjom će se kretati i koliko nas može koštati ono prethodno izgovoreno. Ovdje isto tako možemo obratiti pažnju na samouvjerenost kod neznanca dok razgovara sa Ahmedom Nurudinom. Ukoliko neko govori samouvjereno u tom trenutku automatski ćemo mu dodijeliti moć, kao da tada može upravljati cijelim dijalogom, i dovesti u pitanje naše riječi i djela. U Selimovićevoj knjizi „Derviš i smrt“ naići ćemo i na primjere koji svjedoče o tome kako neko ko ima nešto da kaže uvijek će biti u prednosti nad onim koji treba te riječi da saslušati:

„Riješio sam da razgovaram sa Mula-Jusufom. Upravo je dovršio abdest, i pozdravivši me htio da se ukloni bez riječi. Zaustavio sam ga, rekavši mu da bih htio da govorim s njim. Kratko me pogledao i odmah oborio glavu, nečega se bojao, ali ja nisam želio nikakvu prednost od njegova mučnog iščekivanja, i ispričao sam sve o bjeguncu: kako sam čuo i vidio iz svoje sobe, kad je ušao u bašću i sklonio se u grmlju“ (Selimović 1999: 89).

Na osnovi ovog pasusa možemo zaključiti da se Mula-Jusufu sa Ahmedom Nurudinom ne razgovara. On bi radije šutio, na sve što Ahmed Nurudin kaže, najradije ne bi davao svoje mišljenje. A „o šutnji se može govoriti kao o specifičnom elementu stila. Naime, u lingvističkim tradicionalnim istraživanjima šutnja je tradicionalno zanemarivana, osim kao svojevrsni marker početka i kraja diskursa, odnosno govora jedne osobe (Sevile – Troike 1985: 3, prema: Katnić-Bakaršić 2001: 95). Šutnja u toku konverzacije može biti signal različitih situacija, tj. raspoloženja sagovornika. Može signalizirati uvrijeđenost, ljutnju“ (Katnić-Bakaršić 2001: 95).

Takvu situaciju imamo i kod Mula-Jusufa, samo što nam u tom trenutku nije jasna. Tek kako radnja romana odmiče možemo shvatiti zbog čega se Mula-Jusuf tako ponaša i kako se on ustvari osjeća. Zaključujemo da je „uvrijeđenost“ jedan od razloga, pored brige i straha da li je Ahmed Nurudin shvatio šta se ustvari desilo. Zbog toga radije bira da šuti, nego da kaže nešto što bi ga moglo koštati, ili da kaže nešto što bi ga otkrilo.

Riječ u razgovoru može iznenaditi, ali njome češće može iznenaditi onaj koji ima moć u toj konverzaciji, rijetko onaj koji je u cijelom razgovoru podređen. Dok onaj koji upravlja konverzacijom, može upravljati i dikcijom i glasom, i poslati sagovorniku poruku baš onakvu kakvu želi. Kada je naša pozicija u konverzaciji dobra, riječi znače baš ono što želimo. Kada se mijenjaju pozicije mijenja se i tok razgovora:

„Opet je odmahnuo rukom i glavom. Nekada je govorio lijepo, polahko, za sve je imao vremena, slažući riječi u skladno složene rečenice, bilo je nekog mira i sigurnosti u tom tihom neužurbanom govorenju, činilo se da je iznad stvari, da vlada njima, vjerovao je u zvuk i smisao riječi“ (Selimović 1999: 102).

Čim pripovjedač koristi oblik „nekada“ vidimo da je tu došlo do promjene, da se nešto desilo onome o kome govori, i to što se desilo uticalo je na to da se njegov stil govorenja mijenja, i postaje nešto što ranije nije bio:

„A sad je to nemoćno odmahivanje rukom značilo predavanje pred životom, odustajanje od riječi koje ne mogu da spriječe ni objasne nesreću“ (Selimović 1999: 102).

„U istraživanje govornih činova kojem kao kriterij služe odnos moći i socijalne distance među učesnicima verbalne interakcije obavezno treba uključiti i ekspresive. Iako je to vrlo heterogena grupa činova, zbog čega neki autori pribjegavaju pomalo oštroj prosudbi da je to

etiketa za „grupu ostataka (Ivanetić 1995: 171, prema: Šehović 2012: 165), uvijek ih je moguće podijeliti na ekspresive sa pozitivnim i ekspresive sa negativnim stavom prema sagovorniku ili prema njegovu činu (Ibidem prema: Šehović 2012: 165).

Ovdje je već promjena o onome o se kome govori očigledna, jasno istaknuta, pripovjedač nam to sam pokazuje, upućuje na promjenu. Ovdje vidimo kako sa promjenom pozicije dolazi i do promjene u načinu konverzacije, pozicija mijenja govornika, mijenja njegov stil. Čak i raspoloženje, neko ko je raspoložen govorit će drugačije od onoga ko to nije. Kada imamo nekoga ko je u boljem položaju od nas, same riječi neće uvijek biti dovoljne i morat ćemo ih ispratiti nekom dodatnom radnjom:

„Treba li i ja da idem? Reći ću da su pogriješili, zatvorili su najpoštenijeg, on ne može učiniti ništa ružno, ili ću kleknuti na koljena, neka vide roditeljsku žalost. I platit ću ako treba, prodaću sve i platiću, samo neka ga puste“ (Selimović 1999: 103).

Sa pozicijom se sve mijenja. Nekada naše želje nisu dovoljne, i obično kako u životu tako i u ovom djelu, svako iskorištava svoj položaj i mnogo se njime koristi:

„Pred muslimatom je stajao stražar, sa sabljom o pojasu i malom puškom u bensilahu. Nikada ovdje nisam bio, i nisam mislio o naoružanim stražarima koji stoje kao prepreka.

Je li muslim u muslimatu?

Zašto“ (Selimović 1999: 109)?

Jezik odražava sve društvene promjene i stanja, pa se tako jedan društveni fenomen (moć i uticaj vladajućih krugova u sferi politike, državne administracije i ekonomije, jednom riječju – uticaj birokratije) ispoljio, pored ostalog, i u stvaranju posebnog tipa jezika (Šipka 2005: 128).

Dob, spol, društvena klasa smatraju se „glavnim identitetima“ učesnika verbalne interakcije, a položaj u određenim društvenim institucijama čini „identitete društvenog okruženja“ (*situated identities*) (West – Zimmerman, 1985, prema: Weber 1998: 114, prema: Šehović 2012: 129). Ova dva tipa identiteta zaslužna su za osvajanje društvene i institucionalne moći, a njihovi su izvori najčešće višestruki.

Sa ovim pitanjem „Zašto?“ mi već možemo naslutiti da je stražar onaj koji upravlja situacijom, i to ne samo da drži stražu već on upravlja i konverzacijom, može ga pustiti, ali i

ne mora, i to će biti popraćeno riječima, sve u skladu sa djelovanjem. Tu se njegova pozicija najviše i osjeća. Ali dodatno je važno istaknuti da taj njegov način govora mora utjecati i na sagovornika, i stvarati mu manjak samopouzdanja, dovesti čak do toga da ne zna ni šta je uopće želio reći, niti koju namjenu su trebale imati te riječi:

„Potajno sam se nadao da neću naći muslima, vatra je u gradu i drugih poslova ima svakakvih, čudo bi bilo da je baš ovdje kad ga ja tražim, možda me ta skrivena misao i natjerala da dođem, jer ga neću naći i otišao bih odgodivši posjetu za neki drugi dan. Ali kad me stražar, s rukom na jabuci puške, drsko upitao ono što ga se ne tiče, buknila je u meni ljutina, kao da je nespokojstvo našlo oduška, jedva dočekavši da se istutnji kako je bilo. Ja sam derviš, šejh tekije, i jedan sejmen ne može da me dočekuje tako, s puškom na ruci, makar i zbog ove odjeće koju nosim. Bio sam iskreno uvijeđen, docnije sam mislio kako se za strah svetimo gdje možemo. Njegovo je pitanje grubo, isticalo je njegovo pravo i značaj, označilo je moju bezvrijednost, pokazalo mi je da ni red kojem pripadam ne uliva poštovanje. A sve to nije moglo da posluži kao izgovor da odem. Da je rekao da muslima nema, ili da danas ne prima, bio bih mu zahvalan i otišao sa olakšanjem“ (Selimović 1999: 112).

Pozicija u kojoj se nalazi naš sagovornik nama otežava posao, a njemu daje pravo da se ponaša kako god želi u tom trenutku. I zbog toga nastupa manjak samopouzdanja kod onoga kome neka usluga treba, jer mu je pozicija takva da nema pravo tražiti uslugu, jer sve i da ima neće mu molba biti prihvaćena:

„Htio sam da pitam za brata – rekao sam smeteno, počinjući kako ne treba, bez sigurnosti, odmah otkrivajući slabo mjesto, ne uspijevši da pripremim povoljni prijem i utisak. To teško neprobuđeno lice me prislilo da kažem šta bilo, sve odjednom, da bi me prepoznao, da bi me primijetio.

Brata? Kakvog brata?

U tom gluhom pitanju, u mrtvom glasu, u čuđenju što sam pretpostavljao da bi trebalo da zna nešto nevažno, osjetio sam kako smo se brat i ja smanjili do zrnca prašine“

(Selimović 1999: 112).

Ta pozicija koju ima stražar daje mu pravo da ne zna o kome se radi, Ahmedu Nurudinu pokazuje kako je to samo njegova muka, i da ako je njemu velika, velika je jer je njegova. Drugima nije, i ne mora da bude. Stražaru je to samo jedan slučaj više, jedan o kojem ne mora da zna ništa, a da i dalje može da radi neometano na svom poslu. To je sigurnost i moć koju

ima, diskurs ide u njegovu korist, sa druge strane Ahmeda Nurudina spušta sve niže i ne dozvoljava mu da dođe do izražaja, ne da mu to brani sam stražar, već pozicija unutar diskursa. Ne pomaže mu što je šejh, ne pomaže mu što je ugledan, on sada stoji pred tvrđavom i malo je toga što može uraditi iz te nezahvalne pozicije. Riječi ni djela nemaju smisla. Njegova tuga ostaje samo njegova, drugim daleka i nerazumljiva.

„Različite socijalne grupe također će se odlikovati različitim varijetetima jezika, što se može pratiti na više planova“ (Katnić-Bakaršić 2001: 59).

To ćemo vidjeti i u narednom primjeru. Čim imamo dva sloja ljudi, dvije različite skupine, u svemu tome ne očekujemo mnogo razumijevanja od jednih prema drugima. Različiti društveni statusi, različita mišljenja, položaji u društvu uvjetovat će nerazumijevanje između sagovornika.

Na sličan način postupa i muslim kada Ahmed Nurudin konačno prođe stražara. I muslim je nezainteresiran, dalek, posvećen šahu više nego Ahmedovom problemu, jer opet to nije njegov problem, ali barem u ovom slučaju muslim bi mogao biti rješenje:

„ Brat, veliš? Zatvoren?

Znaš li zašto je zatvoren?

Došao sam da pitam.

Eto, ne znaš ni zašto je zatvoren. A dolaziš da moliš, bez obzira šta je učinio.

Nisam došao da molim.

Hoćeš li da ga optužiš?

Neću.

Možeš li da navedeš svejedoka za njega ili protiv njega? Da ukažeš na druge krivce?

Ili saučesnike?

Ne mogu.

Šta onda hoćeš“ (Selimović 1999: 113)?

Iz muslimovih pitanja vidimo da on vlada razgovorom. U tom razgovoru ima moć, da upravlja njime. Da svakim novim pitanjem nađe po jedan razlog da Ahmed Nurudin nije trebao uopće doći. Da nam da sliku da vlast ne griješi, da je onaj koji je zatvoren, zatvoren s pravom, da i se takve stvari ne ispravljaju. Muslim govori lijeno, i sa prekidima, okreće glavu u stranu, to sve ukazuje na to da se ponaša kao da je uvrijeđen Nurudinovim dolaskom, da je taj njegov dolazak samo jedan od onih koji mu oduzimaju vrijeme, i ne mogu donijeti

nikakvu značajnu promjenu. Opet takvo ponašanje muslim može da ima jer je u njegovim rukama sudbina Ahmeda Nurudina, a samim tim i sudina njegovog brata Haruna. Onako kako se ponaša u skladu sa time muslim i govori. Derviš i kada govori, govori kao derviš, time je njegova pozicija određena. On govori kao derviš ili kao brat. To su njegove pozicije, ne može učiniti mnogo više od toga. Njegovo djelovanje je djelovanje po određenju, po Božijoj volji, spašavanje svijeta i pravde. Ovaj svijet oko njega, dervišu, Ahmedu Nurudinu će pokazati da pravda ne mora uvijek biti zadovoljena, da ljudi funkcioniraju drugačije i da su nerijetko zli i rijetko kada dobri.

Bilo koji isječak Ahmedovog razgovora sa muftijom pokazat će nam vjerodostojnu sliku onih koji imaju moć, način na koji upravljaju razgovorom, način na koji izbjegavaju dati konkretne odgovore ili pružiti pomoć. Onaj ko ima moć ne mora da sluša potrebe drugih. Njemu te potrebe ne znače mnogo. Ništa u muftijinom životu se neće promijeniti ni ako pomogne, ni ako ne pomogne Ahmedu Nurudinu. Zbog toga muftija tom razgovoru ne pridaje mnogo pažnje:

„Nešto nije u redu.

Vidim.

Ništa ti ne vidiš.

Nešto nije u redu.

Cijelo vrijeme sam stajao bolje.

Znam.

Šta vidiš?

Negdje sam pogrešno vukao.

Kako onda gubim?

Potpuno mi je nejasno.

Sigurno si negdje pogrešno vukao.

Sigurno sam pogrešno vukao.

Odakle tvoj konj ovdje?

Eto, tu je greška. Nisam mogao doći na to mjesto.

Onda šah.

Tačno. Evo, šejh je došao.

Zašto ne paziš? Ne mogu ja sve da vidim.

Obično mi se to ne dešava.

Ako je konj tu, ja ga jedem, je li tako? Ja ga jedem. Jedem. Ga.

I mat.

Koji šejh?

Čovjek je pokazao na mene, srećom i muftija se okrenuo. Lice mu je sivožuto, mlitavo, s teškim podočnjacima. Upitao me, ne ustajući:

Igraš li šah?

Slabo.

Šta hoćeš?

Rekao si da dođem. Molio sam da govorim s tobom.

Rekao sam? Da, da. Kome? Kako je napolju?

Sunčano, toplo (Selimović 1999: 192).

Sve riječi Ahmeda Nurudina su uzaludne. Muftiji je sve interesantnije od onoga što Ahmedu treba. Pozicija muftiji dozvoljava takvo ponašanje. Na početku razgovora, muftija razgovara sa nekim drugim sagovornikom, ali ni prema njemu nije naklonjen, kao ni prema Ahmedu Nurudinu.

„Mnogima je, držim, svojstvena ta želja da ne moraju započinjati, želja da se od početka nađu sa druge strane diskursa, a da pri tome ne trebaju izvana razmatrati njegovu moguću osebnost, pogubljenost, možda i zlokobnost. Na tu toliko zajedničku želju institucija odgovara na ironijski način, jer ona početke obilježava svečano, obavlja ih pozornošću i tišinom, jer im – da bi bili što bolje označeni – nameće ritualizirane oblike“ (Foucault 1994: 115).

Na ovaj način bi se i muftija držao sa strane, pustio da razgovor protiče pored njega. Da mu se ne mora prepustiti u potpunosti. Jer sve ono što se kaže njemu ne znači mnogo, ili mu obično ne znači ništa. „Želja kaže: Htjela bih da ne moram sama ulaziti u taj opasni poredak diskursa: htjela bih da nemam posla s njegovom oštrinom i odlučnošću; željela bih da je svuda oko mene kao tiha, duboka beskrajno otvorena prozirnost gdje bi drugi odgovarali na moje očekivanje i odakle bi, jedna za drugom, proizilazile istine; preostalo bi mi jedino da mu se prepustim, da me on nosi kao sretnu lutalicu. A institucija odgovara: Ne moraš se bojati početka; mi smo tu da ti pokažemo da je diskurs u poretku zakona, da se već odavno bdije nad njegovim očitovanjem; da mu je udaljeno mjesto koje ga poštuje, ali i razoružava; i da moć, koju katkad možeš steći, dobija upravo od nas i samo od nas“ (Foucault, 1994: 116).

Muftija bi da uprati sve što se govori. Da nekada nešto i kaže, ali da njegove riječi ne govore konkretno o temi, već da samo ispune formu. Foucault smatra da moć može doći samo od nas.

Da ona u diskursu ne postoji dok je sami ne izdiktiramo, dok ne odlučimo da se njome koristimo, i da na taj način pokažemo koliko smo moćni, naspram nekoga nemoćnog.

Slično je i kada govori i sa Ajni-efendijom, i on je taj koji ima bolji položaj, samo za razliku od ostalih on je spreman i da sasluša Ahmeda Nurudina, iako se često ponaša tako kao da mu Ahmedove riječi nisu baš uvijek savršeno jasne i razumljive. Ajni-efendijine riječi kao da nisu stvarne, kao da ih izgovara šablonski. Rečenice koje izgovara Ajni-efendija, najčešće su preuzete iz Kur'ana.

„Prisustvo Kur'ana veoma je evidentno i na formalnom planu: u citatima na početku i kraju romana, kao i na početku svakog poglavlja. Dalje, Kur'an je u osnovi pogleda na svijet mnogih likova, da bi ponegdje (kao u razgovoru Ahmeda Nurudina sa kadijom) izbio i na površinu iskaza. Tu su još i navodi pojedinih arapskih i perzijskih pjesnika i mislilaca“ (Halilović, 1991: 113). A sam autor o upotrebi Kur'ana u djelu rekao je: „Citiranje Kur'ana je uglavnom periferno, ne mnogo značajno. Ono ima dva svoja razloga. Prvo – poetski kvalitet citiranog teksta i, drugo, funkcionalnije, namjera da persifiliram svaku citatomaniju na koju se dogmatizam oslanja. Jer, svako ima svoj Kur'an, neki uzor na koji se poziva da bi potkrijepio svoju vlastitu siromašnu misao. Kritika je, uglavnom, krivo shvatila moju želju i namjeru smatrajući da ja suviše ozbiljno citiram kur'ansku istinu. Što se tiče uticaja, treba reći ovo: ja sam citate iz Kur'ana redigovao svojim stilom, i to je opet uticalo na izvjesne pasaže u mom romanu da ujednačim ton kazivanja. Ali to nije suviše često“ (navedeno prema: Halilović, 1991: 113).

„Zašto govoriti? pitao sam se uznemireno. Zar misli da ne znam ove poznate rečenice, ili da sam ih zaboravio? Govori li to njegovo visoko mjesto, njegova istaknuta dužnost? Govori li iz navike, ili da ništa ne kaže? Ili se ruga, ili nema drugih riječi osim naučnih? Ili me muči, da me dovede do ludila, a ova mačka je zato tu da mi na kraju iskopa oči?“ (Selimović 1999: 168)

Pozicija je opet određena, Ahmed Nurudin je ponovo u lošijem položaju, na trenutak pomislimo da za njega nema dobre pozicije, ili barem da nigdje za njega nema razumijevanja. Postoji li neko ko bi ga mogao razumjeti kao čovjeka, ili ga svi ipak razumijevaju samo kao poziciju koju predstavlja i dužnost koju obavlja?! Ahmed Nurudin ne može povjerovati da sjedi i razgovara sa živom osobom, pred kojom druga osoba sjedi i moli za brata, za brata koji je u tvrđavi i svakog časa može biti pogubljen. Nurudin više ne vjeruje nikome, ali i dalje očekuje razumijevanje od ljudi, možda zato što bi on razumio druge. Ne samo da mu ne žele

pomoći, Nurudinovi sagovornici ne žele ga ni uputiti u kojem pravcu da ide. Koliko god se trudio Ahmed Nurudin ne može čak ni saznati zašto je zatvoren njegov brat, a nema načina da mu pomogne. U svemu tome, ono što dodatno muči Ahmeda je činjenica da je on tim razgovorima previše posvećen, a da iz njih ne može izvući ništa što mu je potrebno, u tim razgovorima koji su toliko široki on često zaboravi na svog brata, u pokušaju da mu pomogne, i onda se samo dovede u još jedan vrtlog problema. Sve više mu se čini da taj vrtlog nema izlaza, i da svaki put kada se ukaže rješenje, samo dođe na početak vrtloga. Ni razgovor o bratu sa muftijom nije protekao ništa bolje nego oni prethodni, i muftija je bio u svojim problemima i nije doživljavao Nurudinov problem. Bivio se svojim problemima i ovlaš slušao šta Ahmed Nurudin govori. U razgovoru sa muftijom do izražaja dolazi igra riječi. Govoriti onako kako muftija želi da čuje, znači ostati u igri, ako Ahmed i na trenutak izgubi muftijinu pažnju, tada sve pada u vodu. Riječi održavaju Haruna u životu. Tu ne možemo da ne postavimo pitanje koliko su riječi važne, važne i vrijedne kao i život jednog čovjeka. Koliko riječi, ili uopće jezik mogu biti strašni i djelovati opasno, možda je najbolje objasnio Karahasan (2007: 20) on kaže da „jezik ima sve karakteristike koje su navedene kao uvjeti da bude čudovište. Svojim načinom postojanja i odnosom prema svojim elementima (dijelovima), svojim graničnim položajem između materijalnoga i nematerijalnoga svijeta i svojom „dvostrukošću“, jezik savršeno ponavlja predloženi model čudovišta.“

„ Sve je na njemu govorilo: iznenadi me, probudi me, zagrij me, i ja sam ga iznenađivao, budio, zagrijavao, vodeći očajničku bitku da održim na životu smrtnika, stalno na granici strave da neću uspjeti, a sva mi je nada u njemu. Izvrnuo sam duh naopako, grozničavo kopao po zakutcima da pronađem đavolske brabonjke u sebi, borio se sa mrtvacem da ne bude još jedan, i na trenutak odahnuo tek kad je sjeo, sa nešto zanimanja i živosti na mlohavom licu, te su i mome nadanju porasla krilca“ (Selimović 1999: 195).

Riječi su ovdje borba za život i smrt, svaka posebno izvagana i svakoj posvećena jednako velika pažnja, jer svaka pogrešno izgovorena može biti od presudnog značaja.

Onaj ko ima moć, može postaviti pitanje i od svog sagovornika očekivati odgovor, ali ima i slučajeva u kojima se odgovor ne očekuje, već ga daje onaj koji i pita, jer ima moć, i njegov sagovornik je tada u lošijoj poziciji. U narednom primjeru, vidimo razgovor policije sa Ahmedom Nurudinom. Kako je to već ranije objašnjeno, onaj ko ima određeni društveni status, u ovom slučaju policajac, automatski sa time ima i moć:

„Primijetio je moje osvrtnje i požurio da kaže:

Šalju me prijatelji.

Kakvi prijatelji?

Prijatelji. Mislio sam da nećeš ni doći večeras, u tekiji nisu ništa znali da mi kažu.

Dugo si se negdje zadržao?

Hodao sam ulicama.

Sam?

Bio sam sâm, sve do sad. I bio sam zadovoljan.

Nasmijao se, učitiv, ljubazan.

Razumijem, kako da ne“ (Selimović 1999: 177).

Iz ovog razgovora jasno možemo ocijeniti ko ima moć. Jasno nam je da policajcu uniforma dozvoljava da postavlja pitanje, iako na prvu mislimo kao i sam Ahmed Nurudin da u ovom slučaju i Ahmeda može zaštititi njegova tekija i titula derviša. U narednom primjeru primijetit ćemo da je Ahmedu oduzeta i mogućnost da odgovara na pitanja. Onaj ko postavlja pitanje daje sebi pravo da sam i da odgovor na pitanje, jer sve što bi Ahmed rekao on već zna, i takva pitanja koristi samo da bi Ahmedu pokazao koliko je u nevolji, i koliko je pored njega nemoćan:

„Pozvao sam stražare.

Kasno si pozvao stražare. A o drugim krivicama da i ne govorim. A ti kažeš: nemam krivice. Pa opet, da li te ko upitao za sve to? Nije niko. E, pa, to velim, okani se belaja. Ako nećeš, tvoja stvar, je li tako? A moje je da kažem.

Je li to sve?

A kud ćeš više. Pametnom čovjeku i ovo bi bilo previše. Ali ako ustreba pronaći će se još, ne brini. Svi tako u početku pitaju: je li to sve? Poslije ne pitaju. Ja volim hrabre ljude, samo gdje su? U nekoliko godina jedan ako se nađe malo kočoperniji. Jedan među tolikima. Da pljuneš na svijet! Eto tako. Pa nemoj reći: nisam znao. Sada znaš“ (Selimović 1999: 180).

Ahmed Nurudin u ovom razgovoru je nemoćan, nemoćni su i njegovi odgovori na pitanja. Sve što kaže donosi mu samo štetu. Ništa korist. Dok sa druge strane, sagovornik koji postavlja pitanja, sa svakim pitanjem sve je uspješniji i sve bliži svome cilju. Njegova moć jasna je od početka do kraja razgovora i nema trenutka u kojem ona jenjava ili se jedva održava, uvijek je jasno koliko je moćan i koliko konce drži u svojim rukama.

Postavljanje pitanja u ovom romanu najčešće funkcioniра baš na ovom principu. Onaj ko postavlja pitanja ne mora nužno biti onaj koji ima moć. Ali iako onaj koji je u podređenoj poziciji postavi pitanje, odgovori će biti takvi da će se iz njih jasno moći iščitati ko u razgovoru ili koji od sagovornika imaju moć. Kakvu ulogu titule imaju jasno ćemo vidjeti u narednom primjeru. Titule sa kojima se često susrećemo u romanu su: „derviš, šejh, muftija, muslim, kadija, sejmieni, pasvandžija. Ovo proizlazi iz činjenice da je roman ostvaren kao ispovijest šejha (upravitelja) derviša (pripadnika derviškog reda) Ahmeda Nurudina, koji je izbačen iz svoje putanje i sukobljen sa vlašću, koja je oličena u svojim nosiocima: muftiji, muslimu, kadiji, sejmenima. U one sa manjim značajem u radnji romana idu: kajmekam (zastupnik vezira), vezir (guverner jedne pokrajine), sultan (car, vladar), dizdar (zapovjednik tvrđave), i drugi, koji svojim rijetkim prisustvom stvaraju kod čitaoca utisak dubine, pozadine, treće dimenzije: stoje na većoj ili manjoj udaljenosti od glavnih likova, ali su ovi svjesni njihovog postojanja. Djeluju kao prijetnja“ (Halilović 1991: 118). Ovdje su nabrojane sve titule sa kojima se u romanu susrećemo. I svaka od titula iskorištena je kada je nosilac te titule bio u prilici da titulu iskoristi. Ono što svakako treba uočiti, jeste činjenica da su sve nabrojane titule ustvari turcizmi. A „umetnika za izražavanje jednog realiteta pomažu socijalne činjenice i specifični elementi kulture stvoreni raznim kulturno-istorijskim procesima. Pisac – umetnik sve te elemente mora pretočiti u sopstvenu umetničku realnost, u protivnom izgubio bi nešto od autentičnosti“ (Muratagić-Tuna 1993: 133). A „gotovo svi u „Dervišu i smrti“ upotrijebljeni turcizmi imaju, dakle, zadaću da dočaraju atmosferu vremena koje roman obuhvata, tj., da čitaoca vrata u to doba (ili: da prošlost utkaju u sadašnjost). Njima zahvaljujući čitalac potpunije i adekvatnije rekonstruiše i poima cjelokupnu historiju, etiku, religiju, filozofiju i psihologiju doba koje zahvata radnja romana“ (Halilović 1980: 33).

„Stražar pred vratima mi reče da muftija nije kod kuće. Otišao je iz kasabe.

Kada će se vratiti?

Ne znam.

Kuda je otišao?

Ne znam.

Ko zna?

Ne znam“ (Selimović, 1999: 184).

Ponavljanje jednog te istog odgovora, govori nam da onaj ko odgovara ima moć na postavljena pitanja može odgovoriti kako želi, niko ga ne može remetiti, da samo nešto kaže, čisto da zadovolji sagovornika ili da ga „skine sa dnevnog reda“.

„Četvrtasti otvor na vratima raskrilo se sa cijukom, nije ušlo ni svjetlo ni vazduh. Neko je virio iz tog drugog mraka. Prišao sam otvoru, gledali smo se na malom rastojanju. Lice mu je bradato bez crta. Ničeg nema, ni očiju ni usta.

Šta hoćeš? – upitao sam, bojeći se da neće moći odgovoriti. – Ko si ti?

Džemal.

Gdje su me doveli? Šta je ovo?

Jelo dijelimo jednom. Samo. Ujutro.

Glas mu je promukao, taman.

Je li neko pitao za mene?

Hoćeš li da jedeš?“ (Selimović 1999: 237)

Stražar sa kojim Ahmed Nurudin razgovara je na poslu. Od njega se i očekuje da ovako razgovara sa Ahmedom. To mu je posao. Pozicija na kojoj se nalazi mu daje mogućnost da se tako ponaša, a Ahmedu samo ostaje mogućnost da izabere da li će da jede ili ne. Nema mnogo izbora. Da bi radio na takvom mjestu stražar mora razgovarati na takav način. Za njega je Ahmed Nurudin samo jedan od zatvorenika koji će vjerovatno prvog dana odbiti hranu. Kasnije će se već naviknuti. Onaj ko ima moć može da govori na koji god način želi, Ahmedu Nurudinu preostaje samo da sluša. I da ako može postupa onako kako mu se kaže. Iako to sve zajedno neće promijeniti njegovu poziciju. Ahmed Nurudin često govori o vlasti, i onda kada ne može da nađe odgovor traži ga tamo gdje mu je najbliže, u vjeri. Postavlja se pitanje da li je vlast od Boga, šta ako jeste? Ili sa druge strane šta ako nije. Ni u jednoj, ni u drugoj situaciji Ahmed ne zna kako bi trebalo postupiti, a da to bude pametno. Onaj ko zna u trenutku razgovora šta je dobro i šta je pametno tim istim riječima može da nas sasiječe do te mjere da ne znamo reći ni ono što smo do tada znali.

„Čekao je, ne dišući, čekao sam i ja, jedva dišući. Do poslednjeg časa nisam znao da li ću reći ono što je jedino važno, zbog čega bih ga na vatri pekao da prizna. Vikalo je to u meni, izbezumljeno, okrvavljeno, ali sam optužbu zadržavao na usnama što su se grizle bojeći se da je ne puste. Ako ga savlada potpuni strah i natjera da sve odreče, ostaću u nedoumici“ (Selimović 1999: 289).

U knjizi ćemo naići i na veliki broj primjera koji govore o tome da onaj ko je kriv i u razgovoru jasno pokaže da je kriv, ma koliko se trudio da to izbjegne i pošalje drugačiju sliku. Mula-Jusuf određeni vremenski period krije od Ahmeda Nurudina da je on izdao Haruna, ali pod pritiskom riječi i saznanjem da njegov sagovornik zna šta je učinio ne preostaje ništa drugo do priznati sebi da se više ne može kriti i priznati drugom svoj postupak:

„Dugo je trajalo to mučno ćutanje, dugo je stajao iza mene kao moja crna misao. Znao sam da će doći, ovako, bez poziva. Odavno sam čekao ovaj čas. A sad sam samo želio da ode. Ali nije odlazio. Progovorio je prvi, glas mu je tih i jasan.

Znam kuda si išao, i šta si tražio.

Šta onda hoćeš?

Nisi uzalud tražio. Presudi ili oprosti, ako možeš.

Idi Mula-Jusufe.

Mrziš me.

Idi.

Lakše bih podnio da me mrziš“ (Selimović 1999: 293).

Govorom može iskazati sve, objasniti svaki osjećaj, samo riječima, onim običnim, svima bliskim i poznatim. Ahmedu Nurudinu u ovom razgovoru nije teško da ostane hladan, on je u pravu, zna da su njegove riječi istinite, on može zbog toga da upravlja cijelom konverzacijom, na Mula-Jusufu je da se krije iza svojih riječi, da se uhvati za njih, da pokuša da se spasi, iako je već uveliko svjestan da je istina izašla na vidjelo:

„Nije molio ponizno, zahtijevao je. Ličilo je na hrabrost očajanja. A onda je začutao, obeshrabren mojom hladnoćom, i pošao prema vratima. Pa zastao i okrenuo se“ (Selimović 1999: 294).

Ni za Mula-Jusufa nema koristi da moli, već da se spasi, možda je donekle i svjestan da je greška koju je napravio velika, i da je doveo sve ono što je Ahmed Nurudin uradio za njega u pitanje. Da je on sa sobom nosio osjećaj krivice, i da mu taj teret nije bio nimalo lahak, da su Ahmedove riječi bile i suviše teške za njega, govori činjenica da je Mula-Jusuf pokušao da se ubije. Na način na koji su razgovarali Ahmed Nurudin i Mula-Jusuf, razgovarat će ljudi koji

su jedan drugom nešto zgriješili, loše učinili, a ipak prije toga bili mnogo bliski. Oni koji su na istom nivou, ne zavise jedan od drugog, ne mogu jedan drugom načiniti zlo, govorit će tiho, neće se puno baviti kreacijom izraza, jer ne treba da dođe do nekog posebnog zadivljenja.

„Odavno nisam doživio takvo tiho spokojstvo, kakvo su mi poklonila ova dva čovjeka. Njihova mjesečinasta vedrina, njihovo prijateljstvo bez usklika i keranih riječi, njihovo zadovoljstvo zbog svega što znaju jedan o drugome, natjerali su i mene da se smiješim, ne naročito pametno, probudivši u meni zaspalu ili željenu dobrotu, kao kad gledamo djecu. Postao sam prozračan, lak, ali bez traga zloćudine težine što me dugo tištala“ (Selimović 1999: 307).

U ovom opisu razgovora, možemo uočiti razliku između onih ljudi među kojima postoji nešto zategnuto što lebdi u zraku i onih koji opušteno razgovaraju, bez mnogo potrebe da jedan drugog zadive, impresioniraju, već samo da im bude ugodno. I da se svi koji u razgovoru učestvuju osjećaju prirodno i jednako važni. „Sve je lijepo, dok ništa ne tražimo.“ – rekao je jedne prilike Ahmed Nurudin, čim dođemo u situaciju da nešto moramo tražiti, velike su šanse da ćemo naći i ono što nas baš ne raduje. Otkrit ćemo drugu stranu čovjeka, onu mračnu, duboko skrivenu od ljudi i njihovih prvih pogleda.

„Lijepa riječ je kao stablo, korijen mu je duboko u zemlji, a grane se pod nebo dižu.“

Nekada uopće nismo svjesni koliko riječi mogu imati važnost:

„Gradio je između mene i sebe most od paučine, most od riječi, lepršale su iznad nas, u luku izvirale i uvirale, on je izvor, ja ušće. Neka tajna se plela među nama, divna ludost što se zove govor, činila je čudo: dvije mrtve klade što su ležale jedna pored druge, odjednom su oživljavale, i nisu bile sasvim odvojene“ (Selimović 1999: 330).

Ahmed Nurudin teško je bio pogođen smrću svoga brata. Odlazio je stalno na mezar da mu uči molitvu. Prilikom odlaska sreo je Mula-Jusufa. Ahmedov razgovor sa njim ide u Ahmedovu korist. U ovom razgovoru Ahmed Nurudin ima moć, on se sveti, ili je barem na to spreman. Mula-Jusuf koji griješi mora i da sluša, i da se donekle pokorava:

„I Mula-Jusuf je digao ruke, šapćući molitvu.

Često vidim da se moliš nad ovim grobom. Činiš li to zbog svijeta ili zbog sebe?

Nije zbog svijeta.

Ako je zbog njega i zbog sebe, onda nisi sasvim pokvaren.

Sve bih dao da zaboravim“ (Selimović 1999: 361).

Mula-Jusuf ne može mnogo govoriti. On je kriv i svjestan je toga, kao što to za njega zna i Ahmed Nurudin. Njegov glas je tih, govor spor, i baš takav odgovara situaciji u kojoj se nalazi. On dozvoljava Ahmedu Nurudinu da na njemu ispolji svoju moć, da mu pokaže koliko je kriv, jer je takva cijela situacija. Kada upada u nevolje sa stražarima Ahmed je hrabar i tako teče i njegov govor, svjestan je bure koju je pokrenuo sam. I njegov govor uvijek je odraz njegovog stanja. Ali koliko god bio hrabar, koliko god se borio samo na kraju možemo vidjeti koliko je Ahmed Nurudin ustvari nesretan, i koliko je velika njegova nesreća.

Da nam položaj u društvu i „činovi“ koje imamo često određuju životne prilike i okolnosti, vidjeli smo u mnogo primjera do sada čitajući ovaj roman. Položaj u društvu nas određuje, daje nam sva prava, a prije svega pravo na riječ, na mišljenje:

„Sjedio sam sa vojnicima sve dok mi je bilo mučno, a dopuštao sam sebi da se odvojim tek kad bi se primirio, otupio ili udaljo u mislima, primajući sve kao nužnost koja se zove život, a nije uvijek lijepa. Rijetko sam kad pokušavao da ih urazumim. Nekoliko su me puta svirepo ismijali (jer sam, izuzev zvanja, bio što i oni, nisam imao čina koji bi me branio), te sam, što i oni, i zbog sebe i zbog njih, odustao od uplitanja u ono što čine, ograničavajući se na molitve, koje su uvrštene u vojničke dužnosti, kao marševi ili stražarenja“ (Selimović 1999: 261). Kada govorimo o moći, jasno je da su uvijek uključene barem dvije osobe, a „moć nije recipročna u smislu da obje osobe mogu imati moć u istoj oblasti ponašanja. Upravo ova nejadnaka moć učesnika verbalne interakcije, koja proistječe iz njihova nejednakog statusa, smatra se centralnim i ključnim svojstvom drame (Burton 1980: 70, prema: Šehović 2012: 129), a osnove za moć mogu biti različite – fizička snaga, bogatstvo, dob, spol; te institucionalizirana uloga u crkvi, državi, vojsci ili unutar porodice (Brown – Gilman 1960: 255, prema: Šehović 2012: 129). U prethodnom pasusu uočena je nejednaka moć učesnika verbalne interakcije, i ta moć potječe iz nejednakog statusa, nejednakog prava sagovornika. Neposjedovanje čina čini razliku među sagovornicima. Onaj ko ima čin, samim tim ima i moć.

Možemo imati moć sve do onog trenutka dok nam ne zatreba nečija pomoć, čim od nekoga trebamo uslugu, u tom trenutku naša moć opada, a na suprotnoj strani raste:

„Koliko je novca Alijaga dao? Pokazao sam.

Izgleda da je važno. Hoćeš li da ja svršim s tobom?

Moram da mu kažem kome će predati?

Kako hoćeš.

Uveo je tatara u sobu i izašao. Tataru se žurilo.

Pismo bez imena. Malo plaćaš.

Drsko me gledao sitnim očima, lice mu je grubo od vjetrova, od sunca, od kiše, nešto je nemilosrdno u izrazu tog čovjeka što juri dalekim drumovima, noseći poruke o tuđim srećama i nesrećama, a ne tiču ga se ni suze ni radost.

Ne plaćam ja. Samo prenosim tuđu poruku. Meni je svejedno. Plati mi odmah sve. Bakšiš kad se vratim.

Pola sad, pola kad se vratiš. A bakšiš ćeš dobiti od onoga kome nosiš.

To nikad nije sigurno. Ako je vijest dobra, zaborave da daju, zbog sreće. Ako je loša, naljute se, i opet zaborave.

Ovaj kome nosiš pismo, na viskom je položaju.

To je još gore. Takvi misle da nam je čast što ih služimo. Plati sve odjednom.

Izgleda da me ucjenjuješ, prijatelju.

Držao je pismo na dlanu, kao da mjeri koliko je teško.

Možda i ucjenjujem. Šta misliš koliko bi dobio kad bih ga dao nekom drugome.

Kome drugom?

Pa, na primjer, muselimu“ (Selimović 1999: 375).

Onaj ko čini uslugu, tu situaciju će iskoristiti koliko god može protiv onoga kome je usluga potrebna. U prethodnom primjeru smo vidjeli da to može dovesti i do ucjene, a u ovom slučaju ta ucjena ukoliko bi se realizirala mogla bi značiti život i smrt. Situacija u kojoj se nađemo nam ili daje moć, ili je sa druge strane oduzima. Ukoliko imamo mogućnost

odlučivanja, naša moć je veća. Na osnovi odluka onih koji mogu odlučivati možemo procijeniti njihovu moć i mogućnosti. Titula muslimu daje mogućnost da ima moć. Da odluči sa kime će da sjedi, koga će da primi, da sasluša, a za koga neće učiniti ništa od toga. Čovjek koji nosi pismo svojim riječima nastoji izazvati reakciju kod slušaoca. „Da bi izazvao željenu reakciju (prenio poruku, uvjerenje) govornik ne poziva samo znanje jezika onih kojima se obraća nego i njihove potrebe, motive, predrasude, očekivanja u najširem smislu, tj iskustvo u cjelini“ (Ivas 1988: 64)

„Stražar se vratio. Muslim ne može da me primi.

Jesi li rekao ko sam?

Ahmed Nurudin. Šejh tekije. Nema vremena, kaže. Dođi drugi put“ (Selimović 1999: 379).

Muslim može da odbije. Od njegove odluke sve ovisi. Ahmedu Nurudinu titula šejha tekije u ovom trenutku ne znači ništa. Jer on ni na jedan način ne može pomoći sebi, a trenutno ni bilo kome drugom.

U romanu „Derviš i smrt“ imamo i primjere u kojima se samo jednom rečenicom može pokazati ko ima moć:

„Još ćemo se vidjeti, dervišu“ (Selimović 1999: 401).

Kada pogledamo samo ovu jednu izjavnu rečenicu jasno je da je šejh Ahmed u nezavidnoj poziciji. I da nema moć, čak ni da se odbrani, a naročito nema moć da bilo kome drugom pomogne. Također u romanu se nailazi i na primjere u kojima se jedna rečenica ponovi više puta, i samim tim nam je jasno da je to nešto što neko želi. Ahmed Nurudin nekoliko puta ponavlja Jusufu: Idi u tekiju. I pri tome to ne govori kao molbu, već isključivo kao naređenje. Dakle, jasno je da Ahmed Nurudin ovdje posjeduje moć.

Molbe

„Govornik koji daje obećanje u većini slučajeva automatski dobija poziciju superiornog, moćnijeg govornika, koji ima ono što želi njegov sagovornik. S druge strane, govornik koji izriče molbu, prirodno te aktivnosti, zavisan je od svog sagovornika, tj. u podređenom

položaju je spram njega, bez obzira na gramatičku formu kojom izražava molbu“ (Šehović 2012: 151).

Za razliku od razgovora sa muftijom, na narednom primjeru uočiti ćemo obrnut slijed. Situaciju u kojoj je Nurudin moćniji sugovornik.

Nurudinu je jedini cilj da oslobodi brata, a muftiji sa druge strane samo da Nurudin izađe iz njegovih odaja i da se tu sve završi, da na miru provodi vrijeme u svojim odajama. Ahmedov dolazak remeti njegov mir. Promjenu pozicije možemo vidjeti i u razgovoru sa Zaimom, Nurudin kada dolazi kod Zaima, očekuje pomoć od njega, ali kada sa druge strane Zaim od njega traži uslugu Nurudin shvaća da mu Zaim ne može pomoći mnogo:

„Zaim me gleda zbunjeno, traži riječi.

Pa evo, htio bih da te zamolim“ (Selimović 1999: 201).

Za razliku od govornika koji molbom nastoji izmamiti obećanje, govornik koji otvoreno traži ispunjenje svoje želje kroz obećanje sagovornika ni po čemu nije podređeni govornik, upravo suprotno (Šehović 2012: 152).

Molbe i naredbe se smatraju podvrstama zahtjeva (Mrazović – Vukadinović 1990: 601, prema: Šehović 2012: 156), koji pripada široj kategoriji govornih činova direktiva – vrlo simptomatičnih pokazatelja odnosa moći (Šehović 2012: 156).

Kada Zaim moli, njemu je i neugodno. Tako je i sa Ahmedom Nurudinom. Dok traži uslugu, osjeća se malim, poraženim, bespomoćnim. I tako svaki put u razgovoru. Kada nekome nešto treba on kao da je u cijelom tom razgovoru podređen, i kao da ništa ne ide u njegovu korist.

Jer na kraju riječi određuju sve, sa njima smo u određenom trenutku u prednosti, već u drugom trenutku one nas vuku na dno. Riječi mogu biti jednostavne, razumljive onima koji treba da ih čuju, ali isto tako i komplicirane. Izgovorene riječi se ne mogu vratiti, i na mnogo primjera uočavamo kako riječi mogu presuditi i kako bi za govornika u tom trenutku situacija mogla biti mnogo povoljnija da nisu izgovorene:

„Moja riječ je bila neočekivana, nesaglasna sa vrelinom srdite odluke što se jedva skrivala, i sa bojom glasa podešenim za huljenje, i on me gledao začuđeno kao razočaran“ (Selimović 1999: 93).

„Molba se često može tražiti, a tome često prethodi uvodna replika kojom se direktno postavlja pitanje o govornikovoju mogućnosti da izvrši namjeravanu radnju“ (Šehović 2012: 152).

Mula – Jusuf nije očekivao da mu se Ahmed Nurudin obrati, i još u trenutku kada shvatimo da mu se obraća glasom za „huljenje“, možemo zaključiti da je riječ o molbi. I imamo sa druge strane Mula – Jusufovo razočarenje, kao da je očekivao drugačiji zaplet u cijeloj situaciji.

„Molbom se uglavnom služe govornici sa manje moći u odnosima sa ne tako bliskim ljudima kako bi podstakli njihovu dobru volju i na taj način se osigurali od negativnog odgovora – uobičajna strategija učitivosti je pozitivan odgovor sagovornika na postvljeno pitanje, čime se anulira mogućnost ugrožavanja tuđeg lica“ (Šehović 2012: 153).

Iz ovoga možemo izvesti nekoliko zaključaka. Prvi je da na osnovi načina na koji sagovornici razgovaraju možemo zaključiti na koji način će se razvijati njihov odnos. U tom trenutku Mula – Jusufovo razočarenje nam nije bilo jasno. Nije nam bilo jasno ni zbog čega se bojao razgovora sa Ahmedom Nurudinom. Te stvari doći će na svoje mjesto kako se radnja romana dalje odvija. Ali kada bismo u takvim trenucima pratili riječi koje se izgovaraju, i osjećaje koje ispoljavaju junaci lakše bi nam bilo naslutiti kraj. Put kojim idu te riječi bi nam bio put razvoja događaja. Mula – Jusuf je već izdao Ahmeda Nurudina, izdat će ga i za sve riječi koje mu u tom trenutku kaže, zbog toga se boji, svjestan je da mu Ahmed Nurudin vjeruje, ali sa druge strane dovodi u pitanje način izgovora, zašto mu se Nurudin obraća sa molbom, ako će se „molbom služiti govornici sa manje moći u odnosima sa ne tako bliskim ljudima“ (Šehović 2012: 153). Slična je situacija onda kada neko ko učestvuje u razgovoru sa nama posjeduje određenu informaciju koju mi nemamo, a koju bi trebalo da nam saopći:

„Po mutnom glasu, po mucu prisiljavanja da mi gleda u lice, po nemirnim rukama što su se neprestano skrivale u duboke džepove i opet izvlačile, po svemu što kod njega nikad nisam vidio pa je izgledalo kao drugi čovjek, po strahu što me obuzeo, znao sam da je teško ono što ima da mi kaže.

Upitao sam, žureći da se utopim u crnu vodu:

Za brata?

Jest. Za brata.

Je li živ?

Ubijen prije tri dana“ (Selimović 1999: 211).

Na osnovi ponašanja osobe koju poznajemo od ranije možemo zaključiti koliko je dobro ili loše ono što nam ima reći. Njegovi pokreti govore umjesto njega. Ono što ima da kaže je i sagovorniku dovoljno teško, a još teži način na koji to treba saopćiti Nurudinu. To saopćenje natjerat će Nurudina da uradi ono što da sada nikada nije smio, ili htio. To je da ode u tvrđavu. Na ulazu opet susreće stražara. I stražar će opet postupiti u skladu sa svojom pozicijom:

„Šta hoćeš? - upitao je stražar.

Je li ovamo iko došao sam?

Došao si ti. Imaš li koga u tvrđavi?

Imam brata. Zatvoren je.

Šta hoćeš?

Mogu li da ga vidim?

Vidjećeš ga ako i tebe zatvore.

Mogu li mu donijeti ponude?

Možeš. Ja ću mu predati“ (Selimović 1999: 214).

Za stražara je Ahmed Nurudin jedan od očajnih kojem treba razumijevanje i pomoć. On ne mora i neće mu pružiti ništa od toga. Nurudinov problem i dalje ostaje samo njegov. Neko drugi bi ga drugačijie doživio da je njegov, ali ipak Nurudinov je i niko drugi ne mora da nosi to breme. Kada stražari dođu po Ahmeda, on je uplašen, oni nemaju razloga za strah, zato je Ahmedov govor takav, uplašen, neorganiziran. Onaj ko ima moć mora nas natjerati da ga se bojimo, a kada uspije u tom svom naumu, strah koji nam je donio mu je smiješan, i na taj način ostat ćemo samo dodatno poniženi. Kada se nekome ukaže prilika da ima moć, on će je iskoristiti i u govoru i u praksi, i neće birati način, niti mijenjati stil bez obzira na to da li u tom trenutku govori sa nekim ko je kriv ili sa nekim ko nije.

Sličnu analizu možemo vezati i za naredni primjer:

„Šta to šapućeš? – upitao je čovjek iza kapije.

Govorim molitvu za mrtve.

Govori ti molitvu za žive, njima je teže.

Mnogo si vidio. Treba ti vjerovati.

Briga me hoćeš li vjerovati.

Koliko je ljudi prošlo kroz ovu kapiju?

Više nego što je izašlo. I opet su svi na broju.

Gdje su na broju?

Gore, u groblju.

Ružno je što se tako šališ, prijatelju.

Oni se šale. I ti se šališ. A sad se skloni.

Zar moraš da budeš grub ako si na tom mjestu?

Zar moraš da budeš glup ako si na tom mjestu? Uđi ovamo, prekorači prag, samo šaka prostora, i odmah ćeš drugačije govoriti“ (Selimović 1999: 216).

Okolnosti djeluju na to da se promijenimo, posao koji radimo, mjesto na kojem se nalazimo. Stražaru stražarski posao daje mogućnost da bude moćan, on zna, Ahmed Nurudin ne zna. On je dio te priče, ima moć u tom trenutku. I posao koji obavlja, odora koju nosi mu daje pravo na takvo ponašanje. Onaj ko ima moć, ima i mogućnost da nas natjera da ga se bojimo, a strah koji probudi u nama postaje mu smiješan. Takve situacije stražar doživljava svaki dan, postale su mu učestale, svakodnevnne, neki vid rutine. Za stražara ne postoje „pravi“ i „krivi“, svi su krivi čim se približe zidinama. I na osnovu toga stražar formira svoju priču, ne mijenja je, ne prilagođava, ona je ista za sve.

Ukoliko odlučimo razgovarati sa nekim ko bi nam mogao pomoći, na osnovi svih primjera sa kojima smo se do sada susreli, možemo zaključiti da je najvažnije od svega pronaći pravi način da kažemo ono što treba. Nekada, nužno, ne moramo znati kakav je naš sagovornik, na koji način razmišlja, i zbog toga je važno shvatiti šta ga zanima, pokušati razgovorom zaintrigirati njegovu maštu:

„Došao sam sa molbom.

Ja sam umoran.

Možda bi te zanimalo.

Misliš?

Pokušaću. Govorio si o pravdi. Pravda je kao zdravlje, misliš o njoj kada je nema, i zaista je neodređena, ali je možda najviše želja da se udavi nepravda, a ona je vrlo određena. Svaka nepravda je jednaka, a čovjeku se čini da je najveća koja je njemu učinjena. A ako mu se čini, onda i jeste tako, jer se ne može misliti tuđom glavom.

Muftijina opruga se opet zategla. Pogledao me iznenađeno, obješene oči njegove zaustavile su se na meni s priznanjem, ne baš naročitim, ali dovoljno da me ohrabri. Probudio sam mu pažnju“ (Selimović 1999: 193).

Na ovom primjeru jasno vidimo prethodno objašnjenje. Muftija je nezainteresiran da vodi razgovor, tema o kojoj se govori nije mu ni bliska, ni zanimljiva. I u tom trenutku, Ahmedu Nurudinu ne preostaje ništa drugo, osim da otkrije nit po kojoj može da ide, i da pronađe način da pridobije muftijinu pažnju. Kada o tome samo mislimo, bez da se nađemo u takvoj situaciji, djeluje nam nevažno, ili barem ne pretjerano važno. Ali postoje situacije u kojima je to jedini način da ostvarimo svoj naum, ili u slučaju Ahmeda Nurudina da spasimo nečiji život. Koliko je to jak „vjetar u leđa“ Ahmedu Nurudinu, možemo zaključiti iz narednog odlomka iz romana: „Probudio sam ga, oživio je, gleda, sluša, prima! Nije potrebna čočekka igra, dovoljne su prazne riječi, pusti ih da lete kao vjetar, da se prevrću kao majmuni, da bezglavo jure između proljetnih sunčanih zraka i sobne sjenke, kao pomahnitale, i evo, umirio se na stolici, sluša, čeka“ (Selimović 1999: 196).

Prijetnje

Pored molbi dok čitamo roman *Derviš i smrt* Meše Selimovića naići ćemo i na prijetnje. One su ovdje sastavni dio. Prijetnja predstavlja komuniciranu namjeru da se učini zlo drugoj osobi ili osobama. Prijetnja se tradicionalno smatra oblikom prinude. Potiče od zastrašivanja, odnosno ponašanja u životinjskom svijetu gdje se ritualne prijetnje koriste kako bi se izbjegao fizički sukob koji bi mogao ozlijediti ili usmrtiti jednog ili sve sudionike. Mnogo je situacija u kojima se prijetnja jasno osjeti u romanu „Derviš i smrt“, najčešće su to primjeri u kojima se predstavnici vlasti obraćaju Ahmedu Nurudinu lično:

„Izgleda da me ucjenjuješ, prijatelju.

Držao je pismo na dlanu, kao da mjeri koliko je teško.

Možda i ucjenjujem. Šta misliš koliko bih dobio kad bih ga dao nekom drugome?

Kome drugom?

Pa, na primjer, muslimu“ (Selimović, 1999: 375).

Ovakvim pitanjem upućena je prijetnja Ahmedu Nurudinu. Ili kako oni ovdje kažu ucjena. Ali jasno je definiran i uzrok i posljedica. Ukoliko Ahmed ne povisi cijenu pismo bi moglo završiti u pogrešnim rukama. Sličan princip je i kada se Ahmedu Nurudinu poručuje da se pripazi.

„Prijatelji ti poručuju da pripaziš šta radiš.

Da pripaziš, suviše istrčavaš, moglo bi da bude opasno.

Dakle, prijetnja. Namjerno ponižavajuća, stavljena u usta ovog policijskog prostaka, što se još za svoj račun, zabavlja sa mnom, dajući mi savjete (...)“

Vlast prikazuje svoju moć u hiberboliziranom obliku, onom koji ukazuje na surovost i nemilosrdnost sistema. Institucionalizirani oblik nasilja primjenjuje se nakon što je Nurudin održao govor u džamiji u kojem je na narod prenio osjećaj tuge i nepravde zbog učinjenog zločina čime ugrožava pozicije vlastodržaca, i kada se učini takvo nešto, oni moraju pokazati moć, moraju vratiti Ahmeda Nurudina na njegovo mjesto, a prijestolje zadržati za sebe. Ahmedu se prijeti svaki put kada se približi sistemu, kada pokuša da otkrije bilo koji nedostatak, ili sistemsku nepravilnost. Prijetnje su uvijek jasne u ovom romanu, zna se tačno kome su upućene, na koga se u određenom trenutku misli.

„Napisat ću tužbu.

Ostavi to, šejh Ahmede.

Ne mogu da ostavim, stidio bih se pred samim sobom.

Ostavi, zaboravi“ (Selimović 1999: 229).

Ovo da govori neko drugi ne bi zvučalo kao prijetnja, ali to izgovara Mula-Jusuf. On ovdje zvuči više kao da moli Ahmeda Nurudina nego kao da prijeti, ali kako se radnja romana bude odvijala dalje, postat će jasno da je ovaj razgovor bio bliže prijetnji nego molbi, ili ako je već o molbi bilo riječi, zvučalo je kao da Mula-Jusuf moli Ahmeda Nurudina da mu ne daje više materijala, da ga ne upoznaje sa onim što planira raditi, jer Mula-Jusuf će sve izdati.

„Našao je tužbu i pročitao, mašući glavom.

Šta će ti ovo? – upitao je iznenađen. I sam odgovorio:

Tvoja stvar.

I tužbu stavio u džep“ (Selimović 1999: 231).

Kada nam neko kaže da je nešto naša stvar, onda je to svakako nešto što nekoga drugog ne zanima, ali u ovim okolnostima, u trenutku kada Ahmeda Nurudina hvataju da ga vode *tvoja stvar* znači samo upozorenje, prijetnja na nešto što će se desiti, a za to nije kriv niko do sam Ahmed Nurudin.

Zaključak

Moć i diskurs su povezani. Diskursom možemo iskazati moć, to smo uočili na mnogo primjera kroz cijeli rad. Svi ovi primjeri svjedoče o tome koliko se diskursom može iskazivati moć u svakodnevnim razgovorima, u običnim situacijama. Toliko da u svakoj konverzaciji možemo uočiti ko bolje vlada situacijom, kome situacija bolje ide u korist, a ko se „provlači“ kroz sam razgovor. Djelo *Derviš i smrt* Meše Selimovića puno je ovih primjera, sve radnje su započele, tekle i završavale nekim oblikom moći izražene govorom, toliko da možemo reći da su riječi odigrale ključnu ulogu i presudile u većini „suđenja“ i životnih bitaka Ahmeda Nurudina. Da bi se izveo konkretan zaključak, prije svega bilo je potrebno objasniti kako funkcionira diskurs, a kako moć. Istaknuto je da diskurs označava pisanu i usmenu komunikaciju. U semantici i analizi diskursa, diskurs je konceptualna generalizacija razgovora u sklopu svakog modaliteta i konteksta komunikacije. Sa diskursom se susrećemo svakodnevno, ali važno je istaknuti da ne može funkcionirati bez moći. Gotovo svaka upotreba diskursa znači upotrebu moći. A „kada govorimo o moći, jasno je da su uvijek uključene barem dvije osobe, a moć nije recipročna u smislu da obje strane mogu imati moć u istoj oblasti ponašanja“ (Šehović 2012: 129). To smo uočili i na primjerima u *Dervišu i smrti*. Malo je situacija u kojima su govornici u jednakoj situaciji i kada im je moć na približnom nivou. Uglavnom, jasno možemo odvojiti ko od sagovornika ima moć u toku jedne konverzacije. U ovom romanu moć je najčešće prikazana upravo diskursom, iako se nekada prije „moć obnašala u društvima feudalnog tipa, i funkcionirala velikim dijelom u znakovima i predujmovima. Znaci odanosti gospodarar, rituali, ceremonije i predujmovi dobra putem nameta, pljačke, lova, rata“ (Foucault 1994: 155). U ovom romanu takvih primjera nema. Moć se iskazuje isključivo riječima. Nemaju uvijek isti govornici moć u konverzaciji. Uočili smo da se situacija mijenja u toku razgovora. Kada se sagovornici tek sretnu, jedan od njih je moćniji, ali ne mora značiti da će tu poziciju zadržati do kraja razgovora. To najčešće zavisi od tema i potreba samih sagovornika. U „*Dervišu i smrti*“ je mnogo razgovora, i skoro svaka konverzacija može poslužiti da se sa njom objasni jedan od pristupa moći, kao i povezanost između moći i diskursa. Prisjetimo se da se „jezik veoma često definira kao sistem znakova koji služi za komunikaciju. A u svakom komunikacijskom događaju, pa tako i u svakom govornom događaju, koji je komunikacijski događaj par excellence, pošiljalac (eminent, adresant) šalje poruku primaocu (recipijentu, adresatu) o određenom predmetu (referentu), koji Jakobson naziva kontekstom“ (Katnić-Bakaršić 1999: 1). Kada se prisjetimo ove definicije, zaključujemo da u svakoj komunikaciji moramo imati barem dva učesnika, i da

njihovi položaji unutar te komunikacije ne mogu biti isti. Dovoljno je da pratimo Ahmeda Nurudina kroz roman, pa da na osnovi toga vidimo, da su njegovo ponašanje i način razgovora sa sagovornicima različiti. Kako je do sada nekoliko puta istaknuto, to najčešće zavisi od društvenog statusa sagovornika, kao i od njihovog međusobnog odnosa i načina na koji sagovornici razgovaraju. Ukoliko je neko potreban Ahmedu Nurudinu, on će imati superiorniji položaj u odnosu na Nurudina, ako sa druge strane pomoć treba nekome drugom, situacija će biti suprotna. U ovom romanu riječi imaju presudnu funkciju, i baš zbog toga je interesantno baviti se diskursom moći. Jer u ovom romanu ništa nema toliku težinu, koliko teške mogu biti riječi. I baš to nam ostavlja prostor da uočavamo vezu između diskursa i moći i da zaključimo da one u ovom romanu ne mogu funkcionirati odvojeno. U knjizi *Između diskursa moći i moći diskursa*, autorice Marine Katnić-Bakaršić, ona naglašava „kako su pomenute discipline izrazito angažirane i nisu ideološki neutralne. Potpoglavlje *Kompleksni model proučavanja odnosa diskursa i moći* čitatelja upoznaje sa tri neizostavna aspekta proučavanja: deskripcijom, tumačenjem i interpretacijom. U poglavlju *Osvajanje diskursa* daju se definicije terminološkog aparata, a prije svega što je diskurs, odnosno kako se on razmatra u različitim školama i pravcima. Osim što posjeduje moć, diskurs je obremenjen i opasnostima poput ideologije i manipulacije te je neodvojiv od društveno-povijesnog konteksta“ (Prugo-Babić 2014: 369). Iz ovoga možemo zaključiti da su i diskurs i moć mnogo više od onoga što izgledaju prije nego počnemo njihovo opsežno izučavanje. Zavučeni su u gotovo svaku poru društva i zajednički funkcioniraju. Moć u različitim tipovima diskursa sa kojima smo se susreli dokazuju da ne postoji diskurs ili diskurzivni žanr koji bi bio „imun“ na moć. Jer kao što je već pokazano, „jezik može biti simbolički atribut autoriteta, a pravo na govor izravno se reflektira na distribuciju odnosa moći u jednoj socijalnoj skupini“ (Prugo-Babić, 2014: 371). Na kraju, moramo zaključiti da gotovo svaka upotreba jezika podrazumijeva i upotrebu moći, nekada svjesno, nekada ne. Ali u trenutku kada se završi analiza određene konverzacije jasno je koji od govornika je u tom trenutku imao moć. Jer sam „jezik se primarno smatra socijalnim fenomenom, odnosno sociokulturnim odrazom, a metodički na temelju visokog vrednovanja empirije, odnosno činjenice da je jezična stvarnost određene zajednice govornika temelj svakoga sociolingvističkog istraživanja“ (Glovacki-Bernardi 2001: 191). I vezu između diskursa i moći moguće je uočiti na čistim primjerima koji su direktno u upotrebi, da se jasno zna cijela situacija i okolnosti, i to nam odmah omogućava da utvrdimo koji od sagovornika u tom trenutku posjeduje moć u konverzaciji i koji direktno ili indirektno upravlja samim tokom razgovora. Svjedočili smo u mnogo primjera kako na početku jedan sagovornik upravlja cijelim razgovorom, a sa narednom

rečenicom sve je u rukama drugog sagovornika, tako da možemo zaključiti da su diskurs i moć promjenljivi, da utječu jedno na drugo, prepliću se i da zajedno čine komunikaciju. Dok govorimo nešto sami sebi, tada nam moć nije potrebna, sami sebe i „tužimo i sudimo“, ali kada imamo sagovornika, onda to svakako mora da promijeni situaciju. Razgovaramo svaki dan, to znači da svaki dan koristimo i moć, iako ta moć nije uvijek jasna, nije uvijek precizna, ali je prisutna mnogo više nego što smo dok razgovaramo svjesni.

Literatura:

1. Bugarski, Ranko (1996): *Uvod u opštu lingvistiku*, Beograd.
2. Foucault, Michel (1994): *Znanje i moć*, Globus, Zagreb.
3. Glovacki-Bernardi, Zrinjka (2001): *Uvod u lingvistiku*, Školska knjiga, Zagreb.
4. Halilović, Senahid (1991): *Bosanski jezik*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo.
5. Halilović, Senahid (1980): *Turcizmi u „Dervišu i smrti“ Meše Selimovića (semantičke i stilske vrijednosti)*, Književni jezik, IX/4, Sarajevo.
6. Ivas, Ivan (1988): *Ideologija u govoru*, Hrvatsko filozofsko društvo, Zagreb.
7. Katnić-Bakaršić, Marina (2010): *Od stvarnih do imaginarnih prostora u romanu „Derviš i smrt“ Meše Selimovića*, Međunarodni naučni skup Književno djelo Meše Selimovića, posebna izdanja odjeljenja humanističkih nauka ANUBiH, Knjiga 38: 63-76, Akademija nauka BiH, Sarajevo.
8. Katnić-Bakaršić, Marina (2012): *Između diskursa moći i moći diskursa*, Naklada Zoro, Zagreb.
9. Katnić-Bakaršić, Marina (2001): *Stilistika*, Ljiljan, Sarajevo.
10. Katnić-Bakaršić, Marina (1999): *Lingvistička stilistika*, Open Society Institute, Mađarska.
11. Katnić-Bakaršić, Marina (2003): *Stilistika diskursa kao kontekstualizirana stilistika*, Fluminensia.
12. Lešić, Zdenko (2006): *Suvremena tumačenja književnosti i književno kritičko naslijeđe XX stoljeća*, Sarajevo Publishing, Sarajevo.
13. Karahasan, Dževad (2007): *O jeziku i strahu*, Connectum, Sarajevo.
14. Muratagić-Tuna, Hasnija (1993): *Jezik i stil Ćamila Sijarića*, Damad, Novi Pazar
15. Nietzsche, Friedrich (2006): *Volja za moć : Slučaj Wagner* (preveo s njemačkoga Ante Stamać), Naklada Ljevak, Zagreb
16. Prugo-Babić, Linda (2014): *Jezik, društvo, moć, preživljavanje – izuzetan doprinos razvoju kritičke diskursne analize* (prikaz knjige: Marina Katnić-Bakaršić, *Između diskursa moći i moći diskursa*, Zagreb, Zoro, 2012), Radovi, Knjiga XVII, Sarajevo.
17. Šehović, Amela (2012): *Jezik u bosanskohercegovačkim dramama* (sociolingvistički pristup), Institut za jezik, Sarajevo.
18. Škiljan, Dubravko (1980): *Pogled u lingvistiku*, Školska knjiga, Zagreb.
19. Šipka, Milan (2005): *Kultura govora*, Institut za jezik, Sarajevo.

20. Škarić, Ivo (2011): *Argumentacija*, Nakladni zavod, Globus, Zagreb.
21. Vaić, Smiljka (1991): *Veština govorenja (vežbe i tekstovi za decu i odrasle)*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd.